

התיישבות הבדווים בערים ובכפרים ערביים בגליל, 1948-1918

תומר מזאריב

תקציר

במאמר זה אני בוחן את האירועים ההיסטוריים אשר גרמו לאוכלוסייה הבדווית להתיישב ולהשתלב בערים ובכפרי הפלאחים בגליל בתקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל פלסטין בשנים 1948-1918. ראשיתו של תהליך זה בנדידת שבטים בדווים מחצי האי ערב לאזור הסהר הפורה בראשית המאה ה־18, שדחקה שבטים אחרים לאזור הגליל והניעה תהליכים של התיישבות קבע; המשכו בהנחת התשתית הראשונית להתיישבות הבדווים בערים ובכפרי הערבים בגליל בימי השלטון העות'מאני, שהסתיים ב־1918; ושיאו בתקופת השלטון הבריטי בארץ, שהסתיים ב־1948.

מטרתו של מחקר היסטורי זה היא לנתח את הגורמים ואת הנסיבות אשר גרמו לאוכלוסייה הבדווית להעתיק את מקום מגוריה לערים ולכפרי הפלאחים. הטענות המרכזיות העומדות בבסיס המאמר הן כי תהליך התיישבות הקבע של הבדווים בערים ובכפרי פלאחים בגליל מושפע ממדיניות שלטון ריכוזית; מהשפעת תפקידם של המוסדות הציוניים בסוגיית רכישת הקרקעות; ומלחצים פנימיים מקומיים אשר מבוססים על יחסים פנים־שבטיים וכפריים ומושגתים על קשרים גמישים ונוזלים. בתוך כך, מאמר זה מתבסס על מקורות ארכיוניים ועל ספרות המחקר וגם על 12 ראיונות עומק אשר ערכתי בשנים 2013-2015 עם תושבים בדווים ופלאחים מערים ומכפרי ערבים פלאחים שונים בגליל.

מילות מפתח: בדווים, הגליל, השתלבות הבדווים בערים ובכפרי פלאחים, התיישבות קבע, פלאחים

* המאמר מבוסס בחלקו על עבודת דוקטור שאושרה בשנת 2016 באוניברסיטת חיפה: 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים בערים ובכפרים הערביים בגליל: היבטים היסטוריים, חברתיים ותרבותיים, מתחילת המאה ה־18 ועד לסוף המאה ה־20', בהנחייתם של ד"ר עידו שחר ופרופ' מחמוד יזבק. ברצוני להביע את תודתי העמוקה להם על עזרתם.

מבוא

האוכלוסייה הבדווית והאוכלוסייה הפלאחית הן תת-קבוצות של החברה הערבית. מטעמי אקולוגיה, כלכלה ותרבות הן מקיימות דפוסי חיים שונים זו מזו. ההשוואה ביניהן עומדת בלב המאמר, ויש להגדירן ולעמוד על יחסי הגומלין המתקיימים בין שתי הקבוצות האלה. המילה 'בדווי' נגזרת מהמילה 'באדיה', שפירושה מְדָפֵר. בעבר התגוררו מרבית הבדווים במסגרות שבטיות. השבט (קְבִילָה או עֲשִׂירָה) היה ארגון חברתי, תרבותי, כלכלי ופוליטי עבור הפרטים שחיו בו.¹ בקווים גסים אפשר לציין כי שבט שייך למטה שבטים גדול (קְבִיאָל או עֲשָׂאָר), אשר מחולק לתתי-שבטים (רְבֻוע, וביחיד – רְבֻע).² בראש כל שבט עמד מנהיג נבחר – שיח'. השיח' הוא המתווך הראשי והמקשר בין שבטו לשאר השבטים (ובכלל זה מטה השבטים שאליו הוא משתייך, והעומד בראשו – שיח' אל-משאיח') ובין שבטו לשלטונות – והדבר מקנה לו כוח רב.³ ברוב המקרים שכנו בני השבט ביחידה גאוגרפית מוגדרת. זו הוכתבה בדרך כלל מתוך אילוצים חיצוניים, בעיקר שלטוניים או דמוגרפיים-מרחביים, אשר עיצבו במידה רבה את מקום התיישבותם של הבדווים.⁴ אורח חייה של האוכלוסייה הבדווית במזרח התיכון השתנה – ועודו משתנה – משחר ההיסטוריה. הבדווים התפרנסו בעיקר מגידולי בעלי חיים כמו גמלים, צאן, בקר, עזים, דבורים ואף תולעי משי.⁵ בתקופות מאוחרות יותר, משלהי התקופה העות'מאנית בעיקר, הם החלו לעסוק גם בגידולים חקלאיים.⁶

- 1 מחמוד זקווק, אלמוסועה' אליאטלאמיה' אלעאמה, וזרה' אל-אוקאף, קאהיר 2003, עמ' 269; עמנואל מרקס, החברה הבדווית בנגב, רשפים, תל אביב 1974, עמ' 58; Emrys L. Peters, *The Bedouin of Cyrenaica, Studies in Personal and Corporate Power*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, pp. 86-87; Dale F. Eickelman, *The Middle East and Central Asia, An Anthropological Approach*, Prentice Hall Press, Upper Saddle River, NJ 1998, pp. 124-130
- 2 להתארגנות הקבוצה הפוליטית לסוגיה ראו: אליהו אפשטיין, הבדווים, חייהם ומנהגם, שטיבל, תל אביב 1933, עמ' 48-51; מרקס, שם, עמ' 58; טוביה אשכנזי, הבדווים בארץ ישראל, אריאל, ירושלים 2000, עמ' 34-39; אורי מינצקר, 'הג'נאפיב בהר הנגב המרכזי: שבט, טריטוריה וקבוצה מוכרת', Frank H. Stewart, 'The Structure of Bedouin Society in the Negev: Emanuel Marx's Bedouin of the Negev Revisited', in: Haim Hazan et al. (eds.), *Serendipity in Anthropological Research*, Ashgate, Farnham, UK 2012, pp. 257-290.
- 3 מרקס, שם, עמ' 58.
- 4 יוסף בן דוד, הבדווים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים, המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימוש קרקע, ירושלים 2004, עמ' 66.
- 5 עבד אל-רחמן אבן ח'לדון, מְקַדְמַת אבן ח'לדון, מכתבת ג'זירת אל-ורד, קאהיר 2010, עמ' 128; הנ"ל, אקדמות למדע ההיסטוריה ('מקדמה') (תרגם מערבית עמנואל קופלביץ), מוסד ביאליק, ירושלים 1966, עמ' 75.
- 6 מוחמד בהג'ת ומוחמד רפיק אל-תמימי, ולאית בירות: אלקסם אלי-ג'נובי, דאר אל-עלם אל-ערבי, בירות 1987, עמ' 395-415.

המילה הערבית 'פלאח' פירושה בעברית 'חקלאי'.⁷ עבודתו של הפלאח היא בעיקר הפלחה – חרישה וזריעה.⁸ לדברי הנרי רוזנפלד, במחקרו האתנוגרפי בכפר טרעאן שבגליל, תושבי הכפר נקראים פלאחים, אף על פי שלא בהכרח עסקו כולם בגידול תבואה.⁹ הפלאחים נחלקו לפי סוגי התעסוקה: חקלאים (שמעבדים את אדמותיהם); חרשים (שעוסקים בחרישה תמורת חמישית מהיבול שחרשו); פועלים חקלאים (שכירים), רועים (מקצתם בעלי מקנה ומקצתם שכירים), גמלים (מעבירים סחורות לערים ולכפרים), סוחרים, פועלי מלאכה קטנים ומורים.¹⁰ רוזנפלד תהה בנוגע לעתידו של הכפר הפלאחי, שכן הפלאחים הלכו והשתייכו בהדרגה למעמד הפועלים (פרולטריון), כלומר עברו מעבודת חקלאות לעבודה שכירה בכפר ומחוצה לו – ובעקבות תהליך זה הם איבדו את זהותם התרבותית הפלאחית, אם כי המשיכו להיקרא פלאחים. בדווים חיו תמיד לצדם של יושבי הקבע, חקלאים ועירוניים, ופיתחו מערכות קשרים כלכליות, חברתיות ואחרות עם אנשי היישוב – הפלאחים.

ההיסטוריון בן המאה ה-14 אבן ח'לדון, חלוץ בחקר החברה הבדווית ויחסייה עם החברה המיושבת (הפלאחית), תיאר את התפתחותה של החברה הבדווית ואת מעברה להתיישבות קבע בערים ובכפרים הערביים. הוא חילק את האוכלוסייה הערבית לשתי קבוצות: הבדווים (אל-בדו או אל-אעראב) ויושבי הקבע (אל-חצ'ר). לדבריו, הגורם המבדיל והמבחין בין השתיים הוא אורח חייהן, הנובע מהתנאים האקולוגיים שהן חיים בהם וגם מדרכי פרנסתן. להגדרתו של אבן ח'לדון, הן קבוצי הבדווים והן קבוצי יושבי הקבע הם קבוצים טבעיים, הקיימים בהכרח. מתוך הכרח זה, בין הבדווי הנווד לפלאח הכפרי מתקיימים מתח ומאבק תמידיים. לדברי אבן ח'לדון, הבדווי נושא את עיניו אל יישוב הקבע, אל העיר, ובסופו של דבר עתיד לכבוש את העיר עם היחלשותה ולהיעשות בעצמו בן עיר.¹¹

דגם זה עיצב במשך דורות את חקר יחסי הגומלין בין שתי האוכלוסיות הללו. תורתו של אבן ח'לדון גזורה על פי מידות ארצות המערב של המאה ה-14, אם כי עדיין חוקרים רבים נסמכים עליו ומפרשים אותו מחדש אגב העתקת הדגם למחוזות אחרים במזרח התיכון. דברים אלו נכונים הן בכתיבה בערבית והן בכתיבה המערבית על יחסי הגומלין שבין בדווים ובין יושבי קבע. אסקור בתחילה את הכתיבה בערבית: במהלך ההיסטוריה הרבו כותבים ערבים לתאר את יחסי הגומלין שבין הבדווים לפלאחים. כתיבה זו זורעת אור על תקופות היסטוריות ועל חיי היום-יום במרחבים המשותפים של הקבוצות הללו.¹²

7 אשרף אבו אלד'הב, אלמעג'ם אל-אסלאמי, דאר אלשרוק, קאהיר 1968, עמ' 451; יעקב שמעוני, ערבי ארץ ישראל, עם עובד, תל אביב 1947, עמ' 169.

8 סלטאן בן מוחמד אל-קאסמי, מוג'ז דא'רה אלמעארף אל-אסלאמיה, כרך 24, מרכז אלשארקה ללאבדאע אלכפרי, אלשארקה 1995, עמ' 7369.

9 הנרי רוזנפלד, הם היו פלאחים, עיונים בהתפתחות החברתית של הכפר הערבי בישראל, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1964, עמ' 172.

10 שם, עמ' 173-181.

11 אבן ח'לדון, אקדמות למדע ההיסטוריה, עמ' 75-84.

12 מוחמד בן אחמד אבן איאס, פתאב תאריח' מצר אלמשהור בבדאא'ע אלזהור פי וקאא'ע אלדהור, אלמטבעה אלכברא, קאהיר 1894; אחמד בן עלי אל-מקריזי, פתאב אלסלופ למערפת דול אלמלוב,

מוקד עניינם של כותבים אלו אינו הברווים או הפלאחים כשלעצמם, אלא קבוצות העילית בשלטון, החזקים ובעלי השררה (אולו אל־אֶמֶר): סולטאנים, אמירים ובעלי כוח אחרים. מחברי הכתובים, דוגמת מוחמד פֶּךְד עלי, תּוֹפִיק מְעַמֵר אל־מְחַאמִי וצלחה אל־פֶּנְאֵל, רואים ביחסי הגומלין בין הברווים לפלאחים יחסים עוינים ביסודם, ששורשיהם קודמים לאסלאם.¹³ עלי מתאר את הברווים בתור עם למוד מלחמות וחיים קשים, מסתפק במועט, שאינו סובלני כלפי פגיעה במתיישבים;¹⁴ לדברי אל־מְחַאמִי, השבטים הברווים מתפרנסים מפשיטות ומשודים בדרכים;¹⁵ אל־פֶּנְאֵל רואה באבן ח'לדון את הדוגמה הטובה ביותר לתיאור יחסי הגומלין בין בני המדבר למתיישבים הפלאחים.¹⁶ כאמור, דבריהם של כותבים אלו נסמכים על הדגם האבן־ח'לדוני ומפרשים אותו מחדש: הם מאמצים את גישתו של אבן ח'לדון – המסווגת את הפלאחים ואת הברווים לשתי קבוצות אשר חיות במאבק ובעוינות נצחיים – ומאששים אותה מחדש.

את הכתיבה המערבית לעומת זאת אפשר לחלק לשתי סוגות מובחנות: האחת – ספרות מפרי עטם של נוסעים שביקרו באזור הלבנט, והאחרת – ספרות מחקר. כותבים בני המערב שביקרו באזור ופגשו במסעותיהם אוכלוסיות שונות הותירו חומר רב: יומנים, תיאורי מסע, כרוניקות ולעיתים אף כתיבה אתנוגרפית למחצה. רוב הכותבים האלה – בין שגילו הזדהות רגשית ואף הערצה לאוכלוסיות שפגשו ובין שלא הזדהו עמן ואף סלדו מהן¹⁷ – נטו

לג'נת אלתא'ליף ואלתרג'מה ואלנשר, קאהיר 1973; אלמח'תאר אלהראס, אלקפילה ואלסלטה: תטור אלבניאת אל־א'ג'תמאעיה פי שמאל אלמע'רב, אלמרכז אלוטני לתנסיק, רבאט 1988; מוחמד פרד עלי, כתאב ח'טט אלשאם, חלק שני, מכתבה' אל־נורי, דמשק 1925, עמ' 249-317; תופיק מעמר אל־מחאמי, ט'אהר אל־עמר: כתאב יתנאול תאריח' אל־ג'ליל ח'אצה ואלבלאד אל־סוריה עאמה מן סנת 1698 חתא סנת 1777, מטבעה' אופסת אל־חפים, נצרת 1979, עמ' 272-314; אנעאם אל־פואל, דראסת עלם אל־אג'תמאע אל־ברווי, מכתבה' ע'ריב, קאהיר 1983, עמ' 21-28.

13 עלי, כתאב, חלק ראשון, עמ' 20-35; אל־מחאמי, שם, עמ' 15-18; אל־פואל, שם, עמ' 23-28.

14 עלי, שם, חלק ראשון, עמ' 21.

15 אל־מחאמי, ט'אהר, עמ' 17.

16 אל־פואל, דראסת, עמ' 27-28.

17 John L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, AMS Press, New York 1995, pp. 285-309; James Finn, *Stirring Times: Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, C. K. Paul, London 1878, pp. 11-144, 144-485; James L. Buckingham, *Travels among the Arab Tribes Inhabiting the Countries East of Syria and Palestine, Including a Journey from Nazareth to the Mountains beyond the Dead Sea from Thence through the Plains*, Longman and et al., London 1825, pp. 1-597; Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine and the Adjacent Regions, A Journal of Travels in the Years 1838 and 1852*, The Universitas Booksellers, Jerusalem 1970, pp. 88-101; הנרי בייקר טריסטראם, מסע בארץ־ישראל, לחקר חיי הארץ וטבעה, יומן 1864-1863 (תרגם מאנגלית חיים בן עמרם), מוסד ביאליק, ירושלים 1975, עמ' 91-96; Archibald Forder, *Ventures Among the Arabs, In Desert, Tent, and Town*, Gospel, New York 1909, pp. 24-30, 198-204; Adela M. Goodrich-Freer, *Arabs in Tent and Town*, Seeley, London 1924, pp. 72-171; Alois Musil, *Arabia Deserta, A Topographical Itinerary*, American

האוריינטליסטית, זו הרואה במזרח מקום אקזוטי,¹⁸ הממשיגה את הפלאחים ואת הבדווים כשתי קבוצות אשר לא זו בלבד שהן נבדלות זו מזו מהותית אלא שהן מקיימות ביניהן יחסי גומלין, ואלה מתאפיינים במאבק תמידי ובעוינות נצחית. אפשר להגדיר את כתיבתם של חוקרים אלו כתיבה מהותנית (essentialism),¹⁹ תיאורית ונטולה פרשנות תרבותית.²⁰ חוקרים רבים התייחסו למגבלותיה של ספרות הנוסעים המערבים והצביעו על הטיותיה.²¹ עם זאת, גם אם איבדה ספרות זו מזוהרה האקדמי ואינה נחשבת עוד בסיס להכרת האזור, היא עוד משפיעה על הדמיון הכללי ועל התרבות הפופולרית.²² מהמחצית השנייה של המאה ה-20 החלו גאוגרפים לעסוק בהתיישבות האוכלוסייה הבדווית ביישובי קבע בארץ ישראל-פלסטין (להלן: ארץ ישראל) בזמן המנדט הבריטי ובמדינת ישראל לאחר הקמתה ב-1948. כתיבה זו מתמקדת באוכלוסייה הבדווית, ובפרט

Geographical Society, New York 1927, pp. 59-89; Idem, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins*, American Geographical Society, New York 1928, pp. 1-60; Cyril Daryll Forde, *Habitat, Economy and Society: A Geographical Introduction to Ethnology*, Methuen, London 1934, pp. 308-327; Charles M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, Random House, New York 1936, pp. 1-110

Edward W. Said, *Orientalism*, Pantheon Books Press, New York 1978, pp. 39-45 18
מהותנות - גישה במדעי החברה שלפיה, יש להסתכל בתופעה גדולה ומורכבת, ומתוכה לבחור 19
לחקור תכונה אחת בלבד אשר מגדירה את כל התופעה בכללותה. גישה זו מנוגדת לגישות
אנתרופולוגיות: הבנייה והתהוות, נזילות חברתית, היברידיות והבניית זהות.
קליפורד גירץ, 'תיאור גדוש: לקראת תיאוריית תרבות פרשנית', *פרשנות של תרבויות* (תרגום
מאנגלית יואש מייזלר), כתר, ירושלים 1990, עמ' 15-39.

ראו לדוגמה: עמנואל מרקס, 'הבסיס האקולוגי של החברה הבדווית', בתוך: יעקב עיני ועזרא 21
אוריון (עורכים), *הבדווים רשימות ומאמרים*, [חמו"ל], באר שבע 1988, עמ' 73-95; יהושע בן אריה,
'ספרות הנוסעים המערביים לארץ ישראל במאה הי"ט: כמקור היסטורי וכתופעה חברתית', *קתדרה*,
36 (1986), עמ' 159-161; Ter Ellingson, *The Myth of the Noble Savage*, University of California Press, Berkeley 2001; Norman N. Lewis, 'The Frontier of Settlement in Syria 1800-1950', *International Affairs Journal*, 31, 1 (1955), pp. 48-60; Dror Ze'evi, *An Ottoman Century: The District of Jerusalem in the 1600s*, State University of New York Press, Albany 1996; Selim Deringil, 'They Live in a State of Nomadism and Savagery: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate', *Comparative Studies in History and Society*, 45, 2 (2003), pp. 311-342

משה שרון, 'הבדווים בארץ ישראל במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה', עבודת מוסמך, 22
האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1964; Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Clarendon Press, Oxford 1968; וגם לאחר שנות השמונים של המאה ה-20: מוחמד סואעד,
'הבדווים בארץ ישראל בין השנים 1804-1908', עבודת מוסמך, אוניברסיטת ברי-אילן, רמת גן
Muhammad Suwaed, 'The Image of Bedouin in Travel Literature and Western Researchers Who Visited Palestine in the Nineteenth Century', *Middle East Studies*, 25, 1 (2016), pp. 88-108, esp. p. 105

בפריסה הגאוגרפית של אוכלוסייה זו ובתהליכי התיישבות הקבע שלה, ובכללם מעבר מאורח חיים נוודי לאורח חיים נוודי למחצה ולהתיישבות קבע ביישובי בדווים. עם החוקרים האלה נמנים גדעון גולני, אבשלום שמואלי, ארנון מדויני, יוסף בן דוד, גיל קאופמן, ע'אזי פלאח ושופרי עראף.²³ ככלל, תשומת לבם של חוקרים אלה הופנתה בעיקר ליישובים הבדווים שהוקמו בתכנון או לא, וכונו כפרים בדויים.²⁴ חוקרים אלה לא עסקו בסוגיית התיישבותם והשתלבותם של הבדווים בערים ובכפרים פלאחים. עם זאת, מחקריהם מסייעים בהיבט ההיסטורי-גאוגרפי לעמוד על תהליך דחיקתם של נוודים מחבלי ארץ אחרים עד הגעתם לגליל. על בסיס מחקריהם של חוקרים אלו ועל בסיס מקורות אחרים, אני מבקש להתבונן מחדש בגורמים ההיסטוריים לנדידת השבטים הבדויים מאזור החג'אז צפונה אל הסהר הפורה. נדידה זו דחקה שבטים אחרים לאזור המדבר הסורי עד הגעת כמה מהם לגליל וגם הניעה תהליכי התיישבות קבע.

במאמר זה אני מבקש להציב שלוש טענות מרכזיות:

- א. תהליך התיישבותם של הבדווים בערים ובכפרים הפלאחים בגליל הושפע ממדיניות השלטון המרכזי (העות'מאני ולימים הבריטי). לשלטון המרכזי היו עניינים פנים-שלטוניים ריכוזיים שנועדו לארגן מחדש ביעילות את מוסדות השלטון המרכזי המתבטאים ברפורמת התנזימאת בשלהי השלטון העות'מאני, 1839-1876; ובמדיניות השלטון הבריטי בארץ ישראל, ובכללה קביעת תקנות חדשות כדי ליישב את הנוודים ואת הנוודים למחצה ולהסדיר גביית מסים.
- ב. רכישת הקרקעות בידי המוסדות הציוניים הייתה מן הגורמים לדחיקת הבדווים מאדמות מרעה וחקלאות אל יישובי קבע שהם התגוררו בקרבתם קודם לכן.
- ג. הדינמיקה של יחסי גומלין כלכליים-חברתיים בין הבדווים לפלאחים השפיעה במידה ניכרת על התיישבות הבדווים בדרך כלל. יחסים מוכּנים אלו התאפיינו בגבולות חדירים ונוזלים, ולא דווקא בעוינות ובמאבק. בעקבות יחסים אלה התקיים תהליך דו־כיווני: במקרים מסוימים נעשו בדויים פלאחים ולהפך, פלאחים היו לבדווים.

23 גדעון גולני, התנחלות הבדווים בגבעות אלונים-שפרעם, משרד הפנים, ירושלים 1966; אבשלום שמואלי, קץ הנוודות: חברות בדויים בתהליכי התיישבות, רשפים, תל אביב 1980; ארנון מדויני, 'תפרוסת ההתיישבות הבדווית בגליל כתוצר של התנחלות ספונטנית ומדיניות מכוונת ממשלתית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה 1983; הנ"ל, 'התנחלות הבדווים בגליל', בתוך: אבשלום שמואלי ואחרים (עורכים), ארצות הגליל, החברה למחקר מדעי שימושי, חיפה 1983, עמ' 549-563; בן דוד, הבדווים בישראל; גיל קאופמן, 'אוכלוסיית הבדווים בגליל: תהליכים ותמורות, מנוודות ליישובי קבע 1963-2002', ביטחון לאומי, 4 (2005), עמ' 77-97; Ghazi Falah, 'The Evolution of Semi-nomadism in Non-desert Environment: The Case of Galilee in the 19th Century', *GeoJournal*, 21, 4 (1990), pp. 397-410; שוכרי עראף, בדו מרג' אבן עאמר ואלג'ילין בין אלחאצ'ר ואלמאצ'י, מרכז אלדראסה אלקרויה, מעליא 2001.

24 מדויני, שם, עמ' 44-66; בן דוד, שם, עמ' 483-510; שמואלי, שם, עמ' 80-83; קאופמן, שם, עמ' 77-97.

עוד אטען כי הכתיבה האתנוגרפית שעסקה במורכבותם של יחסים אלו החלה עוד בשנות הארבעים של המאה ה-20, לפני שפורסם ספרו של אדוארד סעיד **אוריינטליזם** (1978), והיא נמשכת עד ימינו.²⁵ תרומתם של חוקרים כמו אליהו אפשטיין ואחרים²⁶ טמונה בהבנה כי יחסי הגומלין שבין הבדווים לפלאחים מושגתים על תהליך של הבניה ושל התהוות, ולא על ניגוד: יחסי גומלין שמתקיימים בין הנוודים (בני הישימון) ליושבי הקבע (בני המזרע). לפיכך באבא במאמר זה ללכת במסלול שהתוו החוקרים האתנוגרפיים שהוזכרו לעיל ולבחון מקרוב את השפעות השלטון המרכזי על התיישבות הבדווים בערים ובכפרי הפלאחים על בסיס יחסי הגומלין הנזילים והגמישים שהתקיימו בין בדווים ובין פלאחים במרחב הגאוגרפי של הגליל בימי השלטון הבריטי בארץ ישראל (1918-1948).

אמנם קיימת ספרות ענפה על תהליכי ההתיישבות של בדווים במרחב הארץ-ישראלי, אך תהליכים אלו כמעט לא נחקרו בנוגע לגליל. אתמקד בגורמים ובנסיונות להתיישבות הבדווים בערי פלאחים בגליל ובכפריהם, שכן בנושא הזה יש כדי לתרום להבנת המקרה הייחודי של חבל ארץ זה.

כדי להוכיח את הטענות שהעלו קודם לכן, אעסוק בשאלות האלה: מי היו השבטים הללו ומה היו מאפייניהם; כיצד באה לידי ביטוי מורכבות היחסים בין שתי הקבוצות – הבדווית והפלאחית; מה היו הגורמים להתיישבות הבדווים בתוך הערים וכפרי הפלאחים בגליל; ומדוע בחרו בדווים אלו להתגורר ביישובי פלאחים ולא ביישובי בדווים.

השיטה שמשמשת במאמר זה כוללת חומר ארכיוני, ספרות היסטורית, אתנוגרפית וגאוגרפית, וכן 12 ראיונות עומק מובנים למחצה עם תושבים בדווים או פלאחים –

Said, *Orientalism*, pp. 39-45 25

26 אפשטיין, **הבדווים, חייהם ומנהגם**; Tovia Ashkenazi, *Tribus Semi-Nomades de la Palestine*; Henry Rosenfeld, 'The **אשכנזי, הבדווים בארץ ישראל**; *du Nord*, P. Geuthner, Paris 1938 Social Composition of the Military in the Process of State Formation in the Arabian Desert', *The Journal of Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 95, 2 (1965), pp. 174-194; Joseph Ginat, 'Sedentarization of Negev Bedouin in Rural Communities', *Nomadic Peoples*, 15, 1 (1984), pp. 13-33; Daniel G. Bates, 'The Role of the State in Peasant-Nomad Mutualism', *Anthropological Quarterly*, 44, 3 (1971), pp. 109-131; Anatoly M. Khazanov, **קהילת בדווים בתהליך התעיירות, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1976**; *Nomads and the Outside World* (transl. by Julia Crookenden), Cambridge University Press, Cambridge 1984; Stewart, 'The Structure of Bedouin Society', pp. 257-290; Clinton Bailey, 'The Negev in the Nineteenth Century: Reconstructing History from Bedouin Oral Traditions', *Asian and African Studies - Journal of the Israel Oriental Society*, 14, 1 (1980), pp. 35-80; Idem, 'Dating the Arrival of the Bedouin Tribes in Sinai and the Negev', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 28, 1 (1985), pp. 20-49; Donald P. Cole, 'Where Have the Bedouin Gone?', *Anthropological Quarterly*, 76, 2 (2003), pp. 235-267; **קובי פלד, חלומה של נורה: דיוקן היסטורי של שבט בדואי, אוניברסיטת חיפה, חיפה 2015.**

צאצאיהן של אותן משפחות בדוויות אשר קבעו את מושבן באזור הגליל – בתור עדות היסטורית להמשך התיישבות בדווים בערים ובכפרי פלאחים בגליל. השילוב בין שיטות המחקר השונות פותח בפניי נקודת מבט רחבה, המאפשרת לי לנתח ניתוח עמוק ונהיר, לכיד יותר, לשם הבנת התופעה הנחקרת.

האוכלוסייה הבדווית בארץ ישראל: הגירה ורקע היסטורי

גלי הגירה של אוכלוסיות נוודיות במזרח התיכון חזרו ונשנו, ולא היו חד-כיווניים. גלים אלו לא היו רציפים, אלא התאפיינו דווקא בהתפרצויות של ממש – בדרך כלל בתגובה לאירועים חריגים. כך למשל עם עליית האסלאם במאה ה-7 החלה הגירת השבטים הבדווים הגדולה מחצי האי ערב לאזור אל-שאם (האזורים שמצפון לחצי האי ערב), ובכללו הגליל.²⁷ מתחילת הספירה הנוצרית עד אותה תקופה התגוררו באותו אזור כמה שבטים שמקצתם דיברו ערבית, כמו בנו סליח, הנבטיים, היטורים והת'מוודים.²⁸ מהמאה ה-3 עד המאה ה-6 הגיעו מתימן שבטי הע'סאסנה והתיישבו באזור ח'וראן והבלקאא' שבצפון הירדן, בערבה הסורית ובארץ ישראל.²⁹

לפי המסורת ההיסטוריוגרפית האסלאמית, בתקופת הכיבוש המוסלמי במאה ה-7 התיישבו באזור אל-שאם פלגים מהשבטים בנו ג'ד'אם, בנו טי'א', בנו לאם, בנו פל'ב, בנו ע'ד'רה, בנו פז'רה, בנו לח'ם, בנו עאמ'לה ובנו ד'ב'יאן.³⁰ מהם התיישבו בארץ ישראל כמה מבנו ג'ד'אם (באזור טבריה, אל-ל'ג'ון, אל-יאמון ועכו), בנו טי'א' (באזור חיפה), בנו לח'ם (רמלה, חוראן והגולן), בנו עאמ'לה (באזור טבריה) ובנו ד'ב'יאן (בעמק בית שאן).³¹ שבטים

- 27 אחמד וצפי זכריא, עשאאר אל-שאם, דאר אלפפר, דמשק 1983, עמ' 102-103; אשכנזי, הבדווים בארץ ישראל, עמ' 28; אפשטין, הבדווים, חייהם ומנהגם, עמ' 51; בן דוד, הבדווים בישראל, עמ' 53.
- 28 על התיישבותם של השבטים השונים ראו: אברהם נגב, אדוני המדבר: תולדות הנבטים וממלכתם, כתר, ירושלים 1983; משה הרטל ודונאלד אריאל, ארץ היטורים: ארכאולוגיה היסטוריה של צפון הגולן בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית, המכון לחקר הגולן, קצרין 2006; אבן פת'יר אל-קרישי אל-דמשקי, אלפדאיה ואלנהאיה, כרך 1, דאר אלפג'ר לתראת', קאהיר 2004, עמ' 164-172; אבי אלחסן עלי בן אלחסין אל-מסעודי, מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'והר, אל-מכתבה אל-עצריה, בירות 2005, עמ' 82-86; מוסטפא אלדבאע', פל'אדנא פלסטין, כרך 1, חלק ראשון, דאר אל'הדא, כפר קרע 2006, עמ' 707.
- 29 אל-מסעודי, שם כרך 2, עמ' 82-86; אלדבאע', שם, כרך 1, חלק ראשון, עמ' 702-706; מוסטפא אלדבאע', אל-קבאאל אלערביה וסלאאל'הא פי פל'אדנא פלסטין, דאר אלטליעה, בירות 1979, עמ' 151.
- 30 אחמד בן יחיא אל-בלאד'רי, אנסאב אל-אשראף, כרך 5, אלג'אמע'ה אלערביה, אלקדס 1958, עמ' 127-128; אל-סוידי מוחמד אמין אלסוידי, סבאא'פ אלד'הב פי מערפה' קבאאל אלערב, אלמכתבה אל-תג'אריה אלכברא, קאהיר 2008, עמ' 40.
- 31 אל-מסעודי, מרוג' אלד'הב ומעאדן אלג'והר, עמ' 98; כורד עלי, פתאב, חלק ראשון, עמ' 25; אלדבאע', פל'אדנא פלסטין, כרך 1, חלק ראשון, עמ' 707-715, חלק שני, עמ' 399; הנ"ל, אל-קבאאל, עמ' 196-201.

אלה מילאו תפקיד חשוב בתולדות האזור במאות השנים הראשונות לשלטון המוסלמים בארץ, ובין היתר הם הקיזו דם רב במלחמות הפנימיות אשר כונו קְּסִי־יִמֵן. כ־300 שנים מאוחר יותר היה גל הגירה נוסף, ובו היגרו שני השבטים הגדולים – בְּנו הַלְאֵל וּבְנו סְלִים – מרמת נג'ד עד הגעתם בסוף המאה ה־11 לצפון אפריקה.³²

גם בתקופות מאוחרות יותר היו גלי הגירה גדולים. במאות ה־18 וה־19, בימי שלטון האימפריה העות'מאנית, היה גל הגירה נוסף שעיצב במידה רבה את מפת ההתיישבות העכשווית של הבדווים באזור.³³ בנדידה זו היגרו שבטי שְׁמֵר ושבטי אֶל־עֵנְזָה מחצי האי ערב. הגורם העיקרי לנדידה זו היה יסוד המדינה הסעודית (הוּקְאֵבִית) הראשונה בחצי האי ערב בסוף המאה ה־17, שגרמה לשבטים רבים להגר צפונה לְסֶפֶר הארץ הנושבת.

לדברי הכרוניקאי בן אותה התקופה חסין אבן ע'נאם (1738-1811),³⁴ לקראת תחילת המאה ה־18 החלו שבטי אֶל־עֵנְזָה לנדוד צפונה מחצי האי ערב לאזור הסהר הפורה.³⁵ ההמונים נדדו לאחר כיבושם הסופי של הוּקְאֵבִים את הרי שמר – מעוזם של בני שבטי שמר – לקראת סוף אותה המאה,³⁶ והדבר הביא לדחיקתם של שני השבטים הגדולים שמר ואל־עֵנְזָה לאזור עיראק.³⁷ קבוצות חלשות מהם נהדפו לְסֶפֶר המדברי ולפאתי הארץ הנושבת (ראו מפה) ונאלצו – מסיבות שלטוניות, אקולוגיות וכלכליות – להיות עובדי אדמה בדרגות שונות.

שבטים רבים סבלו מחדירת שבטי העֵנְזָה ושבטים אחרים במאות ה־17, ה־18 וה־19. הם נדחקו לאזורים חקלאיים בשולי המדבר, ובטבעיות היו לחקלאים, כמו שבטי הפורדים והתורכמנים בגבולה הצפון מזרחי של סוריה, השבטים אל־נעים והמואלי באזורי חמס וחמה ושבטי אל־פצ'ל שהתמקמו בין הר החרמון לעמק החולה.³⁸

32 קופלביץ, *אקדמות למדע ההיסטוריה*, עמ' 111; משה שרון, 'הבדווים וארץ ישראל תחת שלטון האסלאם', *רשימות בנושא הבדווים*, חוברת 2, מדרשת שדה בוקר, באר שבע 1971, עמ' 17; בן דוד, *הבדווים בישראל*, עמ' 53.

33 אשכנזי, *הבדווים בארץ ישראל*, עמ' 29; עבד אל־רחמן אל־ג'ברתי, *אליתאריח' אלמסמא בעג'א'ב אל־א'ת'אר פי אל־תראג'ם ואל־א'ח'באר*, כרך 3, מטבעת בולאק, קאהיר 1880, עמ' 321; זכריא, *עשאאר אל־שאם*, עמ' 573-582; שרון, שם, עמ' 10-29; פרידריך ביכ, *תאריח' שרקי אל־ארדן וקבאילהא* (תרגם מאנגלית בהא' אל־דין טוקאן), מטבעת דאר אל־א'תאם, ירושלים 1934, עמ' 83-160.

34 סלימאן אל־ח'ראשי (עורך), *תאריח' אבן ע'נאם, אלמסמא: פתאב אל־ע'זואת אל־ביאניה ואל־פתוחאת אל־רבאניה ללעלאמה אל־שיח' חסין בן אבי בכר בן ע'נאם (1152-1225 הג'ר'י)*, כרך שני, https://archive.org/details/hamlaenglish_gmail_20180318_1430/page/n1/mode/2up (אוהזר ב־7.4.2022).

35 שם, עמ' 859-866, 915-923 (בשנים 1201 ו־1208 להג'רה).

36 שם, ובייחוד בשנת 1791 [1206 הג'ר'ית] בקרב עדוה, שהובסו בו כוחותיהם של בנו שמר אשר נלחמו עם שבטים נוספים מבנו אל־עֵנְזָה ושנהדפו בעקבות זאת צפונה אל הסהר הפורה. ראו גם: מקס אופנהיים, *אלבדו* (תרגם מאנגלית מחמוד כפיבו), כרך 3, שרפת דאר אלורק ללנשר, לונדון 2004, עמ' 69; Lewis, 'The Frontier of Settlement in Syria', pp. 48-60.

37 אופנהיים, שם, כרך 3, עמ' 69; Lewis, *ibid.*, p. 50.

38 Lewis, *ibid.*, p. 52.

הגירת השבטים הקטנים בעקבות חדירת השבטים הגדולים (שמר ואל-ענזה) הייתה אפוא כפויה,³⁹ וכזה היה גורלם של רוב שבטי הגליל. דוגמה לכך היא שבט ערב אל-מואסי, שמוצאו מעיראק, אך הוא נדחק והגיע לגליל.⁴⁰

תנועת הגירת שבטי הבדווים לגליל הייתה שונה מזו של הגירת שבטי הבדווים לנגב. עקב תנועות הגירה אלו קבעו השבטים הבדווים את מקום מושבם בארץ ישראל בשלושה אזורים גאוגרפיים מרכזיים שונים: בנגב, בעמק בית שאן ובאזור הגליל (ראו מפה).

א. באזור הנגב: תנועת ההגירה של המטות הגדולים, ובעיקר תראפין ותראהא, הייתה מחצי האי סיני.⁴¹ שבטים אלו הגיעו מסיני לנגב ב-1799 עקב פלישת נפולאון למצרים. הם חיפשו קרקעות פוריות למקנה שלהם והחלו להתפשט לאזור הצפוני של סיני. הגעתם של שני השבטים הגדולים הללו לנגב הביאה לדחיקתם של שבטים אחרים צפונה, דוגמת השבטים אל-חידאת ואל-ג'פאראת.⁴² נוסף על כך, מלחמות שהתחוללו במאה ה-19 בקרב השבטים הבדווים עצמם הביאו בין היתר להגירת בדווים ממקום אחד למשנהו.⁴³

ב. בעמק בית שאן: הבדווים היגרו מאזור עבר הירדן המזרחי, בעיקר מהמאה ה-16. שבטים בדווים שמוצאם מעבר הירדן המזרחי התיישבו בבקעת בית שאן, מדרום לעמק יזרעאל עד הכינרת. הם נכנסו בייחוד אל אזורים שאוכלוסייתם הייתה דלילה.⁴⁴ שבטים

כמו בנו צ'ח'ר, בנו צ'קר, בנו ח'אלד, אל-בשאת'נה, אל-ב'נאטי'ה, אל-ע'זא'ניה ואל-הנאדי.⁴⁵ ג. באזור הגליל: הבדווים היגרו אל הגליל מאזור החורן, מהמדבר הסורי ומהגולן מראשית המאה ה-18. הם התיישבו בחלקה הצפוני של הארץ, ובייחוד באזורים ריקים או ריקים למחצה.⁴⁶ בין השבטים שהשתקעו בגליל היו: ערב אל-עראמשה, אל-נמיראת, אל-חאסי, אל-נג'מיה, אל-מואסי, אל-מריסאת, אל-חמדון, ל'היב או אלהיב: אל-רסאתמה

39 Falah, 'The Evolution of Semi-nomadism', p. 402

40 פלד, חלומה של נורה, עמ' 31, 48.

41 אופנהיים, אלברדו, כרך 2, עמ' 99-105; אסף מיכאל, הערבים תחת הצלבנים, הממלוכים והתורכים, דבר, תל אביב 1941, עמ' 263-268. על התיישבות הבדווים בסיני ונגב לפני המאה ה-17 ראו: Bailey, 'Dating the Arrival of the Bedouin Tribes', pp. 20-49; Aref Abu-Rabi'a, *A Bedouin Century: Education and Development among the Negev Tribes in the 20th Century*, Berghahn Books, New York 2001, pp. 1-16.

42 Bailey, 'The Negev in the Nineteenth Century', pp. 35-80

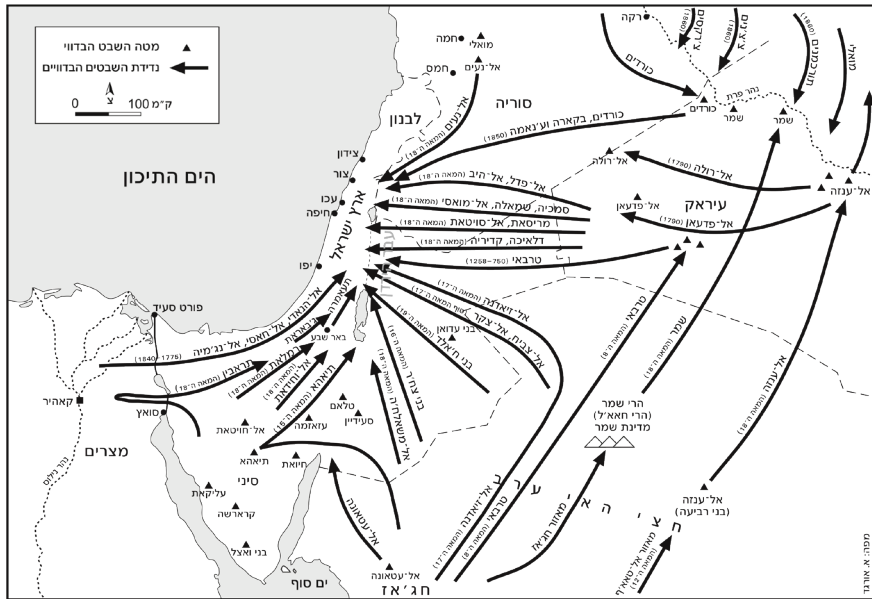
43 שם, עמ' 39-73; ראו גם: עארף אל-עארף, תאריח' ביר אלסבע וקבא'להא, מטבעת בית אל-מקדס, ירושלים 1934, עמ' 164-196.

44 מדזיני, 'תפרוסת ההתיישבות הבדווית בגליל', עמ' 28.

45 אופנהיים, אלברדו, כרך 2, עמ' 19-80; ראו גם תיאור מפורט על הגעת ערב אל-צביח למרגלות הר תבור בסוף המאה ה-17: אריה יצחקי, 'שבטי הבדואים למרגלות התבור', קרדום: דו ירחון לידיעת הארץ, 20 (1982), עמ' 88-92; איריס אגמון, 'שבטי הבדווים בעמק החולה ועמק בית שאן בשלהי השלטון העות'מאני', קתדרה, 45 (1987), עמ' 87-102.

46 מדזיני, 'התנחלות הבדווים בגליל', עמ' 549.

ואל-מרידאת (בהרי הגליל); משארקה, אל-דלאיפה (בבקעת יבנאל); אל-ע'וארְנָה, זבידאת, אל-מחמדאת, סמְפִיה, שְמָאֵלְנָה, אל-והיב, אל-סיאד, קדיריה, צוילאת (בעמק החולה); אל-הנאדי, סבארנ'ה, אל-נעים, אלהיב, אל-צַפִּיח, אל-ע'זאלין (בעמק יזרעאל); ערב אל-רמל: פְּזִלִי, סְוִיטָא, עַמְאִרְיָה, סואעד, קליטאת, ח'ואלד, קמיראת, ועוד (בעמק זבולון).⁴⁷

נדידת שבטי הבדווים ממקום מוצאם לארץ ישראל, המאות ה-17-19⁴⁸

47 גולני, התנחלות הבדווים בגבעות אלונים-שפרעם, עמ' 6; אגמון, 'שבטי הבדווים בעמק החולה', עמ' 90-92; מדזיני, 'התנחלות הבדווים בגליל', עמ' 551; אופנהיים, אלבדו, כרך 2, עמ' 36-40; מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 64-67.

48 שרטוט: אביגדור אורגד. המפה אינה מציגה את ההגירה השלילית מהארץ באותה תקופה. המפה עובדה וצוירה ב'עפרון' בידי המחבר. אורגד המיר אותה באמצעות תכנת מחשב מיוחדת למפה מקצועית, על בסיס המחקרים של: בן דוד, הבדווים בישראל, עמ' 59; אורנה גורן, הבדואים בנגב: לקט מאמרים, אריאל, ירושלים 1996, עמ' 22; אופנהיים, אלבדו, כרך 1, עמ' 110-137, כרך 2, עמ' 67-75; Ghazi Falah, 'The Processes and Patterns of Sedentarization of the Galilee Bedouin, 1880-1982', PhD diss., University of Durham, Durham, UK 1983, p. 81; Idem, 'The Evolution of Semi-nomadism', pp. 397-410, esp. 401; Bailey, 'The Negev in the Nineteenth Century', pp. 35-80; Idem, 'Dating the Arrival of the Bedouin Tribes', pp. 20-49.

הגירת הבדווים לאזור הגליל – מקום פורה לגידול מקנה, לרעייה ולחקלאות – והתמקמות רוב השבטים הבדווים בעמקים (החולה, בית שאן, יבנאל, יזרעאל וזבולון) היו השלב הראשון בתהליך ההתקבעות. לימים הם החלו לרקום יחסי גומלין כלכליים-חברתיים עם שכניהם הפלאחים, יחסים כאלה מוכרים במקומות אחרים במזרח התיכון.⁴⁹ הקשרים הכלכליים שנרקמו בין האוכלוסייה הנוודית לזו המיושבת תרמו להתיישבות קבע של הבדווים,⁵⁰ וכך נוצרה צוותאות בין המזרע ובין הישימון.⁵¹ הבדווים הביאו לשווקים העירוניים מוצרי מקנה: חלב, בשר, צמר, שטיחי עור ועורות, והפלאחים הביאו מוצרי תבואה כמו חיטה ושעורה.⁵² נוסף על כך, היו גם אילוצים שלטוניים-פוליטיים של האימפריה העות'מאנית, בעיקר במחצית השנייה של המאה ה-19, אשר דחפו להתיישבות זו של בדווים. השלטון העות'מאני הנהיג שורה של רפורמות תנוזמאת מקיפות, ובהן רפורמות חקלאיות ומנהליות, שנועדו לארגן מחדש את מוסדות השלטון באימפריה, בהשפעת המודרניזציה האירופית,⁵³ כדי להשליט סדר בגביית מסים ולהסדיר את הגיוס לצבא העות'מאני. בין היתר נחקקו חוקים, ואלה השפיעו במידה ניכרת על תהליך התיישבות הבדווים בערים ובכפרי פלאחים: חוק קרקעות (1858) שהסדיר רישום בעלות על הקרקעות תמורת תשלומי מסים שנתיים וגיוס לצבא; חוק מסחרי (1860); חוק פלילי (בשנים 1863-1860); חוק הוֹלְאִיתִים (1864); חוק ניהול הוֹלְאִיתִים (1871); וקובץ החוקים האזרחיים, המג'לה (בשנים 1869-1876).⁵⁴ מדיניות העות'מאנים נתנה את אותותיה בטווח הארוך בהתיישבות קבע של הבדווים. לדוגמה, חוק הקרקעות משנת 1858 עודד את חיזוק הזיקה אל הקרקע ואת עיבודה הקבוע, כמו שקרה עם בני שבט אל-הנאדי שהתגוררו בכפר הפלאחים אל-דֶ'לְהִמְיָה שבנפת טבריה, והחזיקו בבעלות על 12,000 דונם מאדמות הכפר.⁵⁵ גם גורמים פנימיים, בעיקר כלכליים וחברתיים, דחפו להתיישבות בערים ובכפרי פלאחים במאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20.

- Rosenfeld, 'The Social Composition of the Military', p. 75; Bates, 'The Role of the State in Peasant-Nomad Mutualism', p. 115
- Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge University Press, New York 2000, p. 129
- Cole, 'Where Have the Bedouin Gone?', p. 239; עמ' 95; ראו גם: 51
- Bruce A. Masters, *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918: A Social and Cultural History*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, pp. 95-96
- אריק יאן צורשר, תורכיה: היסטוריה מודרנית (תרגמה מאנגלית עדי גינצבורג-הירש), אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2005, עמ' 69; לואיס ברנרד, צמיחתה של תורכיה המודרנית (תרגמו מאנגלית משה זינגר ורבקה גוטליב), מאגנס, ירושלים 1977, עמ' 60-103.
- מוחמד טקוש, אל-עת'מאניון מן קיאם אלדולה אל-אלי-אנקלאב על-אח'לאפה 1299-1924, דאר אל-מחרוסה, בירות 1995, עמ' 408-417.
- תומר מזאריב, 'התיישבות והשתלבות הבדווים בערים ובכפרים ערביים בגליל, 1700-1918', המזרח החדש, 60 (קיץ 2021), עמ' 99-126.

הבדווים בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי

התיישבות הבדווים סמוך לערים ולכפרי פלאחים משלהי השלטון העות'מאני הניעה את המעבר של מקצתם לתוך הערים וכפרי הפלאחים הסמוכים להם, בתקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל. לאחר מלחמת העולם הראשונה ראתה בריטניה בעצמה בעלת ניסיון ומוניטין רבים משל כל מדינה אחרת, לא רק צבאית, אלא גם ביכולת השליטה והניהול הארגוני-חוקתי שלה של עמים נוודיים.⁵⁶ בהקשר של ארץ ישראל, חיפשו הבריטים דרכים להגביר את הפיקוח ואת השליטה על זכויות הקרקע, בעיקר כדי לייצל את גביית המסים. עם זאת, מדיניות זו לא יושמה בכל המקומות בארץ באותה מידה. באזור הנגב לדוגמה אכפו השלטונות את החוק, אך לא הרבו להתערב בענייניהם הפנימיים של הבדווים, למשל בשרטוט הגבולות הקרקעיים בין השבטים,⁵⁷ והדבר תרם להתיישבות חקלאית של בדווים.⁵⁸ כהקדמה ליישום התקנות הארגוניות אמדו הבריטים לראשונה את האוכלוסייה המקומית בארץ בשנת 1922. לפי אומדן זה, מספרם של כלל הבדווים נאמד בכ־71,000 נפשות, שהיו כ־12 אחוזים מכלל האוכלוסייה המוסלמית בארץ (אשר היו בה כ־590,890 נפשות).⁵⁹ בגליל נאמד מספר הבדווים בכ־16,969 נפשות, שהיו כ־23 אחוזים מכלל האוכלוסייה הבדווית בארץ וכ־29 אחוזים מהאוכלוסייה הערבית בגליל (שהיו בה 58,325 נפשות) וכ־2.2 אחוזים מכלל האוכלוסייה בארץ (שהיו בה 757,182 נפשות).⁶⁰ אומדן זה מבוסס על נתונים מדיווח של פקידי הממשלה ומדיווח של השיח'ים הבדווים על האוכלוסייה הבדווית. האומדן הנמוך של הבדווים בגליל מבטא בעייתיות מסוימת במהימנות המפקד, משתי סיבות: (א) היעדרו של סקר מקיף של כלל השבטים הבדווים שהתגוררו בגליל באותה התקופה; (ב) הבדווים סברו שהמפקד נערך לצורך גביית מסים וגיוסם לצבא, כפי שנהגו העות'מאנים לפנייהם. לכן התחמקו כמה מהם מהפוקדים הבריטים.⁶¹ למרות זאת, אומדן זה מספק סדר גודל של האוכלוסיות בכלל ושל האוכלוסייה הבדווית בפרט. בראשית השלטון הבריטי בארץ ישראל התפרנסו רוב בני השבטים הבדווים בגליל מגידול מקנה ומחקלאות.⁶² בתקופת זו נמשכה מגמת ההתבססות של הבדווים בהתיישבות קבע, הן בכפרים בדויים והן בערים ובכפרי פלאחים. במקום המאהלים החלו בבניית

Robert S. G. Fletcher, *British Imperialism and 'the Tribal Question': Desert Administration and Nomadic Societies in the Middle East, 1919-1936*, Oxford University Press, Oxford 2015, p. 282

57 מרקס, החברה הבדווית בנגב, עמ' 16.

58 שם, עמ' 17.

J. B. Barron, *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*, Jerusalem 1923, Table X

E. Mills, *Census of Palestine, 1931*, Messrs, Jerusalem 1932, p. 50

61 להרחבה ראו: מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 91-92.

62 מוסטפא עבאסי, 'צפת ואזור הכפרי בתקופת המנדט: יחסים ומתחים', קתדרה, 99 (מארס 2001), עמ' 115-138.

בתים מחמר, מעץ ומאבן. מגמה זו חיזקה עוד את הקשר לקרקעות⁶³ והייתה קשורה גם לגורמי השלטון המנדטורי בארץ. לצנינים הייתה בעיניהם העובדה כי כמה מהשבטים הבדווים, שחיו בשטחים נרחבים בגליל ובעמקים, ראו בעצמם בעלי זכויות ברעייה או בעיבוד שטחים חקלאיים שהיו חלק משטח המחיה הקרקעי-אזורי של השבט (אל-דירה).⁶⁴ השלטונות הנהיגו הסדרים חדשים, ואלה נאכפו בקפדנות. להלן כמה דוגמאות:

א. הסכם 'ע'ור אל-מדאוארה' (עמק המועברות) בשנת 1921⁶⁵ אפשר לתושבים הבדווים בעמק הירדן לרכוש קרקעות מדינה לצמיתות. שטחים אלה השתרעו מהעיירה סמח' (כיום צמח) שבצפון בקעת הירדן (אשר ישבה בה גם אוכלוסייה אלג'ירית) עד חמישה קילומטר מדרום לביסאן (כיום בית שאן). הסכם זה הקנה לבדווים שחיו באזור זה זכות משפטית לרכוש קרקעות ולהתיישב בהן, לצד קרקעות שהוקצו לרעיית המקנה שלהם. נוסף על כך, כדי לעודד רכישת קרקעות והתיישבות, ניתנו הקלות בפריסת תשלומים למשך 15 שנה. השטח שנכלל בהסדר זה הושלם במאי 1924 והסתכם ב-381,096 דונם אדמות מדינה.⁶⁶ הוא כלל 18 שטחי כפרים שקיבלו 202,361 דונם,⁶⁷ ושלושה שטחי שבטים (אל-צקר, אל-ע'זאוויה, אל-בשאתוה) שקיבלו 179,545 דונם – ועליהם חל הסדר זה.⁶⁸ ברם את מקצת הקרקעות רכשו סוחרי קרקעות עשירים לא מקומיים, כמו משפחות אל-עלמי ואל-חוסייני מירושלים, וכן יהודים באמצעות הקרן הקיימת לישראל (קק"ל).⁶⁹ עם זאת, בדווים התיישבו בנפת בית שאן, ושיאה של ההתיישבות היה בשנים 1935-1947. בתקופה זו, ולפי תצלומי אוויר, נראים יותר בתים חדשים שנבנו בידי בדווים, הן בשטחים פתוחים והן בכפרי פלאחים.⁷⁰

63 מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 74; Falah, 'The Processes and Patterns of Sedentarization', p. 140.

64 בן דוד, **הבדווים בישראל**, עמ' 66.

65 הסכם זה מתייחס לקרקעות המדינה בבקעת הירדן, הידוע גם בשם אדמות הג'פתליק, בבקעת בית שאן. להרחבה ראו: דב גביש, 'הסכם ע'ור מדאוארה (אדמות בית שאן) והסדר הקרקעות בארץ ישראל', בתוך: שלום רייכמן ורות קרק (עורכים), **מחקרים בניאוגרפיה של ארץ ישראל**, חוברת יג, המחלקה לגאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 13-22; Government of Palestine, 'Ghor Mudawwara Lands Agreement', 19.11.1921, *The Palestine Gazette*, 14.9.1933.

66 אכן, קיימת מחלוקת בסוגיית היקפו של השטח שהוסדר לפי הסכם זה. להרחבה ראו: גביש, שם, עמ' 19-21.

67 שמות הכפרים: סירין, סמח', כפר מצר, אל-טירה, דנא, כפרה, כוכב אל-הווא, חמידיה, ג'בול, יובלה, אל-בירה, מרצף, סמיריה, פרונה, אל-אשרפיה, תל אל-שוכ, ג'סר אל-מג'אמע וע'ור אל-פארעה.

68 Ruth Kark and Seth J. Frantzman, 'Bedouin, Abdul Hamid II, British Land Settlement, and Zionism: The Baysan Valley and Sub-district 1831-1948', *Israel Studies*, 15, 2 (2010), pp. 49-79.

69 אריה אבנרי, **ההתיישבות היהודית וטענת הנישול (1878-1948)**, מכון טבנקין, רמת אפעל 1980; Kark and Frantzman, *ibid.*, p. 71.

70 Kark and Frantzman, *ibid.*, p. 62.

ב. הסכם מעברי גבול בין צרפת לאנגליה שנחתם ב־2 בפברואר 1926,⁷¹ ולפיו כל אדם, בין שהוא נודד ובין שהוא נודד למחצה, החפץ במעבר לאזור אחר (בין ארץ ישראל, עבר הירדן, סוריה ולבנון), חייב לבקש את אישורו של ממונה המחוז האזורי.

לדוגמה, בהתכתבות בין מושל מחוז הגליל בנצרת צ'ארלס אוונס (Evans) לנציב העליון בירושלים הרולד מקמייקל (MacMichael) מ־23 במארס 1943 עדכן אוונס את הנציב בתיאור עם ראש נפת אַרְבַּד בנושא אישורי מעברי גבול החלים גם על השבטים הבדווים בנו צקר, אל־בַּשְׁאֲתוּה, אל־בַּוְאֲטִיָה, ואל־עִזְאִיָה, שכמה מהם מתגוררים בשתי גדותיו של נהר הירדן שבעמק בית שאן. רצונם לעבור בין הגדות כדי לבקר את קרוביהם או להגיע לעיר ארפד מחייב אישורי מעבר, כמתבקש בחוק.⁷² תיחום הגבולות בין ארץ ישראל, סוריה ולבנון ובין עבר הירדן בלם את מסלולי הנדידה ועודד השקעה בקרקע והתיישבות.⁷³

ג. פקודת הענישה הקבוצתית משנת 1926 נגד בדווים שחשודים בפלישה לקרקעות מדינה או במעבר גבולות בין־לאומיים ללא אשרות כניסה ויציאה. הפרה של פקודה זו גררה ענישה קבוצתית של בני השבט.⁷⁴ כדי לשמור על קרקעות המדינה היה לשלטון הבריטי באותה העת עניין לעודד את ההתיישבות הבדווית במקומות קבע. דוגמה טובה לכך היא התכתבות משנת 1945 בין ממונה נפת צפת (מוסא נאצר) למושל מחוז הגליל אוונס בעניין בני שבט אל־חמדון:

נאצר לאוונס: 'בני שבט אל־חמדון מונים כ־260 תושבים, מתפרשים על פני שטח כ־10 ק"מ על הגבול בין פלסטין לבין לבנון. הם ביצעו כ־24 מעשים המוגדרים כפשע, כגון חדירה ללבנון ללא אישורי מעבר, גניבת כבשים ועזים מתושבים לבנוניים, והשיא שלהם, הוא רציחת תושב לבנוני. הרשויות בלבנון מתלוננים בפני על מעשים אכזריים אלו [...]'. לכן, אני דורש ממך להפעיל עליהם את פקודת הענישה הקבוצתית כדי לרסנם.⁷⁵

תשובת אוונס לנאצר: 'אני חושב שבני שבט אל־חמדון נחשבים כסמי־נוודיים. לכן, אינני סבור שיש להפעיל עליהם את פקודת הענישה הקבוצתית, כפי שאתה דורש. [...] אנשיך צריכים לעבוד טוב יותר כדי לתפוס את אלה שעשו

71 'מעברי גבולות', ארכיון המדינה (להלן: א"מ), מ-4349/34; The Government of Palestine, 'Laws of Palestine: Border Pass Agreement', British National Archives (hereafter: BNA), CO, 733/60/5-20.

72 שם.

73 מוסטפא עבאסי, **צפת בתקופת המנדט 1918-1948: ערבים ויהודים בעיר מעורבת**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2015, עמ' 114; 114, Falah, 'The Processes and Patterns of Sedentarization', p. 114.

74 Government of Palestine, 'The Laws of Palestine: Collective Punishments, 16th May 1926', BNA, CO, 733-448.

75 'החלת פקודת השליטה על הבדווים על שבטים נוודים וסמי־נוודים', א"מ, מ-52/15 (סימול מקורי: Y/58/42), מכתב מ־31.5.1945.

את הפשעים הנוראים כפי שאתה מתאר [...]. וגם להגביל את תנועותיהם של התושבים הבדווים בין שני צדדיו של הגבול.⁷⁶

תשובתו של מושל המחוז מעידה על הנכונות ועל מתן ההזדמנות להתיישבות האוכלוסייה הבדווית במקומות קבע. פקודה זו אילצה את הבדווים הנוודים והנוודים למחצה להתיישב במקומות קבועים והכניסה לתודעתם שאין עוד מעברים חופשיים כפי שהיו להם בעבר. אמנם מדיניות זו לא יצרה התיישבות של קבע מוחלטת, אך היא צמצמה את מסלולי הנדידה שלהם.

ד. פקודת ייעור הקרקעות חוקקה בשנת 1920⁷⁷ ותוקנה ב-1926.⁷⁸ מטרתה הייתה לשמור על אזורים שחינויים לשלטון המנדטורי.⁷⁹ נוסף על כך, פקודה זו חייבה את המח'תארים למסור למושלי המחוזות רשימה, ובה הצהרה בדבר היקף ראשי המקנה שבבעלות התושבים בכל כפר.⁸⁰ פקודה זו תוקנה בשנת 1926, והתוסף לה עיקרון של הלאמת הקרקעות שאינן בבעלות פרטית או שהבעלות עליהן אינה ברורה – לצורך הקמת שמורות סגורות אשר ינהלו היערנים (foresters) שיופקדו על כך מטעם השלטון הבריטי. הכניסה לשטחים אלה תחייב אישורי כניסה לשם רעייה, חטיבת עצים או לכל מטרה אחרת.⁸¹ לפיכך החל השלטון המנדטורי לייער אזורים לא מנוצלים שהיו בבעלות המדינה, כמו ייעור כ-4,725 דונם בשנת 1944 של האזורים: ולדהיים (2,060 דונם); בית לחם הגלילית (1,825 דונם); אזור אל-ערקוב, הנושק לגבולן המערבי של קרקעות צפורה (525 דונם); אל-מֶצְטָבָא, ממזרח לכפר פעביה (220 דונם); אל-מְשִׁרְפָּה, ממזרח לכפר חג'אג'רה (95 דונם) במחוז חיפה.⁸² חוק זה מנע מהבדווים שהתגוררו באזור זה – כמו השבטים כעביה, חֶלְף, אל-סעאידה, חג'אג'רה, סואעד, ע'ריפאת, ג'ואמיס, אל-היב, אל-מזאריב – כניסה לתוך האזורים המיוערים הללו.

ה. פקודת סקר ההתיישבות בשנים 1928-1930.⁸³ פקודה זו נחקקה לצורך מיפוי הכפרים ורישומם בספרי רישום מסודרים, כדי להקל על פקידי השלטון את גביית המסים. פקודה זו הביאה למעשה לנישולם של בדווים רבים מאדמתם משום שכמה מהם היו בשטחי המרעה בעת ביצוע הסקר ולא נכחו בתחום המאהל. יתרה מכך, משלהי

76 שם, מכתב מ-23.6.1945.

77 Government of Palestine, 'Forests Ordinance', BNA, CO, 733/60/5-20; Roza I. M. El-Eini, 'British Forestry Policy in Mandate Palestine, 1929-1948: Aims and Realities', *Middle Eastern Studies*, 35, 3 (1999), pp. 72-155, esp. p. 80

78 Government of Palestine, 'Forests Ordinance, 1920, 1926', BNA, CO, 733/60/5-20

79 Ibid.; El-Eini, 'British Forestry Policy', pp. 80, 116

80 שם.

81 Government of Palestine, 'Forests Ordinance', BNA, CO, 733/60/5-20; El-Eini, 'British Forestry Policy', p. 80

82 'מוזכיר הראשי ממשלת המנדט, ינואר 1941-מרץ 1947', א"מ, מ-20/28.

83 Government of Palestine, 'Land Settlement Ordinances, 1928-1930', BNA, CO, 733/60/59971

השלטון העות'מאני בארץ בוצעו מקצת הרישומים על הקרקעות על שמם של האפנדים והמח'תארים בשל חששם של הבדווים מפני גיוס לצבא.⁸⁴ בעלות זו התקיימה גם בימי השלטון הבריטי בארץ. נוסף על כך, נעשו טעויות חישוב במדידות הקרקעות שביצעו המודדים הבריטים. עדות לכך היא מכתב ששלחו מח'תארים של בני שבט אל-בִּשְׁאֲתָה שבעמק בית שאן ב-29 בספטמבר 1947 לראש הוועד הערבי העליון, ובו הם התלוננו על שרק זמן קצר לפני כן נחשפו לטעות בחישוב מידות הקרקעות. לדבריהם, הטעות התגלתה כשהגיעו הכוחות הבריטיים לפנותם מאדמתם בטענה שמדובר באדמות מדינה. או אז התברר להם שהבריטים החשיבו את ערך הפדאן רק כשמונים דונם, ולא כפי שהם מכירים, כ-150 דונם. לטענתם, חישוב זה הביא לנישול של כל אזור רוזנא (מדרום לצמח) מהם, שהיה לאדמת מדינה. בשל כך עברו בדווים אלו לכפרים שבאזור: גבול, יובלה ומרצף.⁸⁵

ו. פקודת גביית מסים (1929-1930)⁸⁶ חייבה את החקלאים לשלם מסים עבור היבול השנתי שלהם. בנוסח שוברי התשלום נכתב: 'עליך לשלם מיד את הסכום הנזכר לעיל במשרד הנפה או לגובה המסים באזורך, ואם לא תשלם עלול רכושך להיפתס ולהימכר בהתאם להוראות הפקודה'.⁸⁷

ז. פקודת ההגנה על האריסים (1929)⁸⁸ נתנה הזדמנות להתיישבות בדווים, כפי שמשמע ממכתב ששלח עורך הדין חנא נקארה, שייצג את בני השבט אל-סויטאת (אשר התגוררו בהר הכרמל), לנציב העליון קנינגהם (Cunningham) ב-16 במארס 1946:

בני שבט אל-סויטאת, המונים כ-385 תושבים ובבעלותם כ-2,000 ראשי מקנה, והמתגוררים באזור שבין בלד אל-שיח' לבין עספאי, והמעבדים שטח חקלאי של כ-663 דונם באזור אל-עקארה הסמוך להם, מתנגדים לפינויים בעקבות כוונת השלטונות לקיים שמורת יער באזור שטחם. וזאת, מתוקף פקודת ההגנה על האריסים.⁸⁹

תשובת הנציב מ-27 במארס 1946 הייתה:

בני שבט אל-סויטאת מתפרשים על שטח נרחב הנמצא במרכזו של השטח המיועד לשמורת טבע סגורה. לכן, אני אשמח מאוד אם בני שבט זה יעברו להתגורר

84 'סקר התיישבות בשנת 1928, א"מ, מ-4349/35.

85 'ענייני קרקעות כפר אל-בשאתה - התכתבות קצרה בנוגע לאדמות הכפר, נובמבר 1946-דצמבר 1946, שם, פ-358/57.

86 Government of Palestine, 'Collection of Taxes Ordinances, 1929-1930', BNA, CO, 733/60/59982

87 ארכיון עמק המעינות (להלן: אעהמ"ע), ממשלת פלסטין, מכל 599, חטיבה 8, פקודות גביית המסים 1929-1930.

88 הכוונה למעבדי הקרקעות. Government of Palestine, 'Protection of Cultivators Ordinance, 1929', *Official Gazette of the Government of Palestine*, Government of Palestine Press, Jerusalem, June 1929, pp. 403-405.

89 'ערב אל-סויטאת', א"מ, מ-316/28.

בכפרים הסמוכים, בלד אל-שיח' ועספא. כמו כן לא אתנגד אם בני השבט ימשיכו לעבד [מרחוק, כלומר לעבור להתגורר בכפרים הפלאחים בלד אל-שיח' ועספא, ומשם יגיעו מפעם לפעם לעבד] את אדמתם שבאזור אל-עקארה.⁹⁰

ככלל, מטרתה של פקודה זו הייתה להגן על זכויות האריסים לעבד את קרקעותיהם. ובמקרה של בני שבט אל-סויטאת בפרט – גם לאפשר להם לעבד קרקעות מרחוק – לאחר מעבר בני שבט לשני הכפרים הסמוכים (בלד אל-שיח' ועספא, שבאותה תקופה התגוררו בו דרוזים, נוצרים וגם מוסלמים).⁹¹

ח. פקודת הפקעת קרקעות למטרות ציבוריות (1935).⁹² בשל הפקעת הקרקע באזור מפרץ חיפה בשנת 1937, לצורך הקמת נמל התעופה הבריטי, פונו פרטים מהשבטים אל-עראקיה, קליטאת, אל-סואעד, אל-פזלי מאדמתם, והועברו – מעבר כפוי – לכפר הסמוך עספא.⁹³ באותה שנה הוקם נמל התעופה הבריטי בעמק יזרעאל על שם דייוויד לויד ג'ורג' (לימים בסיס חיל האוויר רמת דוד). הדבר הביא לפינוי השבטים אל-הנאדי, אל-חג'יראת ואל-נעים מאזור זה לשפרעם וליישובים הבדווים ביר אל-מכסור ומזאריב. נוסף על כך, הוקמו מוסדות חינוך כמו בית הספר החקלאי כדורי (1933).⁹⁴ ולפיכך צומצמו קרקעות המרעה של הבדווים באזור זה; שבטי אל-צקר למשל חזרו למרכז השבט שבאזור בית שאן, ושבט אל-צביח חזר למרכז השבט שבכפר הבדווי אל-צביח (לימים כפר שבלי).
ט. פקודת הפיקוח על הבדווים משנת 1942⁹⁵ והענישה הפרטנית (במקום הענישה הקבוצתית משנת 1926, ראו סעיף ג לעיל) של פורעי החוק. ביטוי לכך ניתן בהתכתבות בין מושל מחוז הגליל אוונס ובין הנציב העליון בירושלים מקמייקל מ-3 בספטמבר 1943, שאוונס התלונן בה על נדידת כמה מבני השבטים אל-צביח (1,358 תושבים) ואל-מזאריב (250 תושבים) בעמק יזרעאל. ב-21 בספטמבר כתב הנציב בתשובה:

להזכירך! פקודת הפיקוח על הבדווים מס' 18 משנת 1942, מיועדת אך ורק נגד השבטים [הבדווים] הנוודיים, ורק במקרים של צורך אמיתי ומוצדק יש להשתמש בפקודה זו. אני מבקש ממך להיות מספיק טוב ומשוכנע כדי להחליט שהשבטים המוזכרים במכתבך לא נופלים בקטגוריית הנוודיים, וזאת במטרה לא להפוך את כולם [כל הבדווים] לנגישים לפקודת הענישה הקבוצתית. ייתכן, שיש אחדים מהם שכן הם נוודים, ואתם יש למצות את הדין.⁹⁶

90 שם; ראו גם: אלדבאע', פְּלֶאָדנָא פֶּלְסְטִין, כרך 7, חלק שני, עמ' 420, 440, 580.

91 ריאיון שערכתי עם מוחמד סויטאת, 27.7.2015, עספא.

92 אעהמ"ע, ממשלת פלסטין, מכל 599, חטיבה 8, תיק 'הפקעת קרקעות למטרות ציבוריות'.

93 'הוועד הערבי העליון, נושאים כללים: קרקעות כפר אם אל-עלף וכפרים נוספים במחוז חיפה', א"מ, פ-339/26.

94 אעהמ"ע, ממשלת פלסטין, מכל 560, תיק 313, חוברת 60.

95 'החלת פקודת השליטה', א"מ, מ-552/15 (סימול מקורי: Y/58/42); High Commissioner of Palestine, 'Bedouin Control Ordinance, no. 18 of 1942', BNA, CO, 733-448.

96 'החלת פקודת השליטה', א"מ, שם.

דברי הנציב העליון מבטאים את השינוי שחל במדיניות הבריטים באותה תקופה כלפי האוכלוסייה הבדווית – ענישה פרטנית כדי לאפשר הזדמנויות להתיישבות קבע של בדווים.

מהאמור לעיל עולה כי מטרתה העיקרית של מדיניות הבריטים ביישובה של האוכלוסייה הבדווית הנוודית הייתה בעיקר כלכלית.

המוסדות הציוניים והשפעתם על התיישבות הבדווים

בתקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל נעשו רבות מעסקאות רכישות הקרקעות הן בידי ארגונים ופעילים יהודים – ציונים ולא ציונים (פיק"א,⁹⁷ יק"א,⁹⁸ קק"ל, הכשרת היישוב, אוליפנט, חנקין, רופין, הסוכנות היהודית וקהיליית ציון האמריקנית) והן בידי סוחרי קרקעות ערבים בולטים (מהמשפחות סורסוק, ח'ורי, אל-עלמי ואל-חסייני).⁹⁹ להלן כמה דוגמאות.

- א. מכירת קרקעות ליהודים באזור עמק יזרעאל.¹⁰⁰ במחצית הראשונה של המאה ה-20 מכרה משפחת סורסוק כ-200,000 דונם בעמק יזרעאל לפעילים ולחברות יהודיות.¹⁰¹ אדמות אלה היו כמחצית מאדמות עמק יזרעאל, ורכישתן הגבילה את תנועתם של הבדווים באזור, דוגמת שבט אל-צביח אשר יושב על קרקע שהייתה בחלקה בבעלות השבט, ובחלקה האחר הם נהגו לרעות את מקניהם. קרקע זו, הנמצאת מצפון להר תבור, משתרעת על שטח של כ-3,000 דונם, והסוכנות היהודית רכשה אותה ב-1944. עסקה זו הייתה המשך רכישת הסוכנות היהודית את הקרקעות באזור זה – לאחר שב-1929 היא רכשה 2,175 דונם ובנתה עליהם את בית הספר כדורי.¹⁰² תהליך זה הביא לצמצום המרחב האקולוגי של בני השבט ולהתיישבותם הסופית של רובם בכפר אל-צביח וכן למעבר של כמה מהם, כמו שבט נג'ידאת, לכפר הפלאחים בועיינה.
- ב. מכירת קרקעות ליהודים באזור הגליל התחתון, ובכלל זה בקעת יבנאל.¹⁰³ משנת 1898

97 PICA: Palestine Jewish Colonization Association, הוקמה בשנת 1924.

98 JCA: Jewish Colonization Association, הוקמה בשנת 1891.

99 ראו גם: צבי שילוני, 'מדיניות ההתיישבות של המשרד הארץ-ישראלי, 1908-1914', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1985; זאב ענר (עורך), סיפורי מושבות: סיפורן של חמישים ושתים המושבות בא"י, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל אביב 1996.

100 מרדכי נאור (עורך), עמק יזרעאל, 1900-1967: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1993.

101 מיכל אורן-נורדהיים, 'רכישת אדמות על-ידי יהודים בעמק יזרעאל מראשית המאה ה-20 עד קום מדינת ישראל', אופקים בנאוגרפיה, 63 (2005), עמ' 32-56.

102 אעהמ"ע, ממשלת פלסטין, מכל 560, תיק 313, חוברת 77, מסמך מ-16.1.1944.

103 יאיר זלטנרייך, 'מפגשי תרבויות? מושבות הגליל התחתון בעיני פקידי יק"א ופיק"א', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ו), עמ' 107-134; אריה ביתן, 'תמורות בהתיישבות ובשימושי הקרקע בגליל התחתון

רכשה חברת יק"א כ-80,000 דונם של קרקעות בגליל התחתון,¹⁰⁴ והרכישה גרמה לכמה מהשבטים הבדווים באזור לעבור למקומות קבע, כמו שבטי אל-והיב (800 תושבים) שבנפת טבריה שמקצתם עברו בשנת 1947 להתיישבות בכפרי בדווים ופלאחים: ואדי אל-חמאם (12 תושבים), ואדי סלאמה (50 תושבים), טבריה (10 תושבים), מנארה ונאצר אל-דין (15 תושבים), מאלחה (15 תושבים), סמח' (25 תושבים), ע'זיר אבו שושה, מצפון לטבריה (35 תושבים).¹⁰⁵

נוסף על כך, בעקבות מכירת קרקעות ליהודים באזור בקעת יבנאל גירשו היהודים, בסיוע הבריטים, את שבט משארקה מאדמתו שבכפר סארונה. גירוש זה גרם מצוקה גדולה בקרב אוכלוסייה בדווית זו, ואף אילץ 55 תושבים ממנה לעבור לעיר נצרת.¹⁰⁶ בעקבות מכירת קרקעות ליהודים באזור זה גירשו היהודים, בסיוע הבריטים, את שבט דלאיפה שבכפר סארונה (כמו שבט משארקה, כאמור לעיל). בשבט זה היו כשמונים משפחות (כ-750 תושבים), הוא מכר את קרקעותיו ליהודים (חברת יק"א) לפני שנת 1914¹⁰⁷ ונאלץ לעזוב את מקומו על רקע ההתנגשויות הבלתי פוסקות עם המתישבים היהודים ובסיוע הבריטים. בני השבט עברו לגור באוהלים, ברכסי ההרים, ממערב וממזרח לבקעת יבנאל. בעקבות המרד הערבי (1936-1939) נאלצו רוב בני השבט, שוב, לחפש להם מקלט בכפרי הפלאחים סרג'ונה ולוביא שבבקעת יבנאל.¹⁰⁸

ג. מכירת קרקעות ליהודים באזור העמקים שבין החולה לטבריה.¹⁰⁹ בשנת 1872 רכש יעקב חי עפו כ-3,000 דונם מהשבט הבדווי אל-זפיד והקים עליהם את המושבה היהודית הראשונה באזור זה - מי מרום.¹¹⁰ בכך הניחה משפחת עפו את המסד להתיישבות היהודים בעמק החולה, רכישת אלפיים דונם בידי שליחי חובבי ציון והקמת המושבה יסוד המעלה בשנת 1883.¹¹¹ רכישות אלו נמשכו גם בימי השלטון הבריטי בארץ וגרמו לכמה מהשבטים הבדווים באזור לעבור למקומות קבע. בני השבט אל-סמיריה לדוגמה עבר מאזור ע'זיר אבו שושה (כיום, מגדל) משום שרוב אדמתם (כ-1,500 דונם) נמכרה ליהודים. במכתב ששלחו ב-9 בפברואר 1947 הם ציינו שהם כ-500 תושבים, שאת רוב קרקעותיהם מכרו סעיד עבד אל-עזיז וגמיל אל-איראני ליהודים כחמש שנים קודם

המזרחי, מתחילת המאה ה-19 ועד ימינו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1969, עמ' 81-88.

104 זלטנרייך, שם, עמ' 110; ביתן, שם, עמ' 143.

105 'החלת פקודת השליטה', א"מ, מ-552/15 (סימול מקורי: Y/58/42).

106 ריאיון שערכתי עם יונס משארקה, 23.10.2014, נצרת.

107 'החלת פקודת השליטה', א"מ, מ-552/15 (סימול מקורי: Y/58/42).

108 ביתן, 'תמורות בהתיישבות ובשימושי הקרקע בגליל', עמ' 80.

109 יצחק ציטרין, 'ראשית התנחלות היהודית בעמק החולה בשלהי המאה ה-19', שאנון: שנתון המכללה הדתית לחינוך, ח (תשס"ב-תשס"ג), עמ' 195-205.

110 צבי אילן, 'מי מרום, אחוזתה של משפחת עבו, קדמה ליסוד המעלה', במערכה, 278 (1984), עמ' 6-11.

111 ציטרין, 'ראשית התנחלות היהודית בעמק החולה', עמ' 200-202.

לכן, ובבעלותם נותרו 23 דונם בלבד.¹¹² הם נאלצו להתיישב בכפר הפלאחי ע'ויר אבו שושה.

יש לציין כי משנות השלושים התחזקו הקשרים בין כמה מהבדווים שנותרו באזור עמק החולה ובין המתישבים היהודים שם, בעיקר על רקע רכישת קרקעות.¹¹³ בימי המרד הערבי (1936-1939) מכר שיח' השבט אלהיב בטובא-זנע'ריה חסין עלי (אבו יוסף) כ-500 דונמים מאדמות השבט לקק"ל. לימים הוקם על שטח זה קיבוץ כפר הנשיא.¹¹⁴ דחיקתם של הבדווים מהאדמות שהם התגוררו בהן או שחכרו אותן הניעה אותם להשתתף באירועי המרד בפעילות נגד מטרות בריטיות ויהודיות.¹¹⁵

את רוב העסקאות עשו ארגונים ופעילים ציוניים משלהי השלטון העות'מאני ובימי השלטון הבריטי בארץ. שיטת רישום הבעלות על הקרקע הייתה לפי הסכם 'ע'ור אל-מדאוארה' משנת 1921, שיזם השלטון המנדטורי בארץ; זה אפשר רכישה פרטית של קרקעות והתבטא בהוצאת תעודות בעלות ליחידים, שלא כמו הרישום אשר הונהג עד אז, כלומר רישום בשם של השיח'ים או הפטרונים בעלי האחוזות העירוניים בלבד.¹¹⁶ פעולות אלו, שסייעו לבדווים לרכוש קרקעות, סייעו גם ליהודים לרכוש קרקעות מבדווים בשיטת 'ע'ור אל-מדאוארה'.¹¹⁷ הן השפיעו במידה רבה על הניידות של הבדווים וגרמו להם לאמץ אורח חיים קבוע יותר ואף להתיישבות של בדווים ביישובי קבע או לחלופין לעבור לערים או לכפרי פלאחים סמוכים.

גורמים פנימיים-מקומיים

הקרבה הגאוגרפית בין המאהלים הבדוויים ובין תושבות קבע בכפרים או בערים בתקופת המנדט הבריטי יצרה בסיס ליחסי גומלין כלכליים-חברתיים יום-יומיים בין הבדווים ובין הפלאחים. נוסף על כך, היו גורמי משיכה מהעיר או מהכפר. להלן כמה מהם:

א. קרבה גאוגרפית. קרבה זו בין הבדווים לפלאחים אפשרה יחסי גומלין כלכליים של שיווק מוצרים שמופקים מעדריהם של הבדווים, כגון בשר, צמר ומוצרי חלב, תמורת קניית מוצרים חיוניים כמו מוצרי מזון (בעיקר קטניות), אוכל לבעלי החיים, בדים ותפירת בדים, בגדים ליום-יום ולטקסי החתונות, חרבות, אוכפי סוסים ותפירת אוהלים.¹¹⁸

112 'הוועד הערבי העליון, נושאים כללים, מח' קרקעות - שרונה', מכתב מ-9.3.1947, א"מ, פ-320/30.

113 שאול דגן ואבנר קוזניר, 'פל"היב: בדווים בפלמ"ח בימי תש"ח, על אחוות הדמים בין בני שבט ערב אלהיב מכפר טובא בגליל העליון, לבין היישוב העברי במלחמת העצמאות, גסטליט, חיפה 1993, עמ' 26.

114 שם, עמ' 25.

115 מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 78.

116 עבאסי, 'צפת בתקופת המנדט 1918-1948', עמ' 113-124.

117 Kark and Frantzman, 'Bedouin, Abdul Hamid II', pp. 62-66.

118 מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 82.

- הקרבה הגאוגרפית והחיכוך הכלכלי המתמיד גרמו לפרטים באוכלוסייה השבטית להתיישב סמוך לערים או לכפרים שאליהם הם הגיעו לעתים קרובות או בתוכם.¹¹⁹ מתקופת המנדט הבריטי חיפשו צעירים בדווים עבודות מזדמנות אצל פלאחים בעלי הון. כך למשל בדווים מהשבט סואעד התגוררו בשבט קבוע – אל-חמירה (מדרום לשפרעם) – ועבדו בבוסתנים של נוצרים אמידים משפרעם.¹²⁰ בדווים יחידים משבטים שונים התפרנסו מרעיית הבקר של משפחות אמידות בכפרים הסמוכים; למשל צעירים משבט אל-סויטאת עבדו כרועי בקר בכפר אבו סנאן, ואחרי כן עברו להתגורר באותו הכפר.¹²¹
- ב. קשרים חברתיים. העיר והכפר היו מוקדי משיכה בעיני הבדווים, שכן הם נקשרו לרווחה, לשלווה ולחיי נוחות. במקצת המקרים נרקמו קשרים חברתיים, ובעיקר בין שיח'ים בדווים למח'תארים או לראשי משפחות פלאחיות גדולות, ומכוחם נישאו שיח'ים בדווים לנשים כפריות. מקצת בני שבט אל-צביח, המכונה נג'ידאת, התקבעו בכפר הפלאחי בועיינה מטעמים חברתיים (נישואים) בעיקר. בשנת 1928 התחתן ראש השבט עיסא ח'אלד אשתיו עם חאג'ה סלימאן, בתו של מח'תאר כפר בועיינה, והשניים התיישבו בשכונה המזרחית בכפר. בשנות השלושים והארבעים עברו שאר בני משפחתו משבט אל-צביח לכפר בועיינה בהגירות שרשרת. שם הם רכשו כ-300 דונמים מקרקעות משפחת סלימאן (לימים כפר בועיינה-נג'ידאת).¹²² ולבסוף, מחמוד סואעד, בנו של שיח' משבט סואעד הנמצא במטה השבט אל-חסינייה (כיום במועצה אזורית משגב), נשא אישה פלאחית משפרעם, ואֵתה הוא עבר להתגורר בעיר שפרעם. לימים ייסדו בני השבט את השכונה אבו שהאב בעיר שפרעם.¹²³
- ג. העיר כגורם משיכה שמספק שירותים ציבוריים נרחבים, למשל: בריאות: במקרים דחופים הגיעו בדווים לעיר לשם טיפול בבעיות רפואיות. הם פקדו בעיקר את בתי החולים בנצרת – האנגלי, האיטלקי והצרפתי.¹²⁴ תברואה: השירות הווטרינרי בכמה מהערים (כמו בית שאן) סיפק טיפול חינום בבעלי חיים, ובכללו מתן תרופות.¹²⁵ תשלומי מסים: הבדווים, יושבי הקבע, הגיעו לעיר לצורך תשלום מסים לרשות המסים. מעיון בקבלות על תשלומי מסים אפשר להיווכח שאלה סוגי המסים אשר
- Lewis N. Norman, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan 1800-1980*, Cambridge 119
University Press, Cambridge 1987, pp. 17-44; פלד, *חלומה של נורה*, עמ' 57-83.
- 120 ריאיון שערכתי עם מחסן סואעד, 10.10.2014, שפרעם.
- 121 ריאיון שערכתי עם כאיד סויטאת, 17.7.2014, אבו סנאן.
- 122 ריאיון שערכתי עם סמיר נג'ידאת, 6.8.2014, בועיינה-נג'ידאת; ד'אהר נג'ידאת, ג'דור אליזיתון, בית הספר היסודי, בועיינה-נג'ידאת 2008, עמ' 3; עראף, *בדו מרג' אבן עאמר*, עמ' 350-356.
- 123 ריאיון שערכתי עם חסין (אבו שהאב); בנו של מייסד שכונה בשם זה בשפרעם) סואעד, 10.7.2014, שפרעם.
- 124 דו"ח פעולות הממשל הצבאי בנצרת, א"מ, חצ-2564/11, עמ' 4.
- 125 אעהמ"ע, ממשלת פלסטין, מכל 560, תיק 8.

שילמו התושבים: מס הבתים והקרקעות, מס הרכוש החקלאי, מס הרכוש העירוני, מס הבהמות ומעשרות.¹²⁶

בקשות סיוע מרשויות החוק במדינה: מידת הקשר של הבדווים ותלותם ברשויות החוק משתנה ממקום למקום ומושפעת ממידת קרבתם ונכונותם לעבור להתיישבות קבע. כך, הבדווים שהתגוררו בכפרי הפלאחים ובמטות השבטים שבנפת בית שאן עמדו בקשר מתמיד עם משרדי העיר.¹²⁷

ד. מעבר בדווים לעבודה שכירה אצל הבריטים. השלטון הבריטי בארץ תרם מאוד להתפתחות התיעוש. הוא בנה לצרכיו האסטרטגיים מערך רכבות, מפעלי זיקוק בחיפה, בתי מלאכה, כבישים, מתקני דואר וטלגרף, בסיסים צבאיים ונמלי תעופה במפרץ חיפה ובעמק יזרעאל בשנות השלושים.¹²⁸ כל אלה הגדילו את מספר העובדים השכירים, ובכללו הבדווים, בענפים אלו.¹²⁹ פריחה כלכלית זו וגידול האוכלוסייה בארץ אילצו כמה מהבדווים לעזוב את אורח חייהם הישן ולהתיישב על הקרקע, מה עוד שמקצתם כבר החלו לעבוד כשכירים במוסדות ובמפעלים בריטיים בארץ בהובלת זיפוזף ובפרדסים.¹³⁰

גורמים אלו, אם היו שלטוניים, ציוניים או מקומיים, הביאו לכך שהבדווים בגליל החלו לתפוס את הקרקע כמקור ראשון לפרנסה ולמגורים. הם בנו בתי אבן בקרבת מגוריהם של הכפריים הפלאחים. הם החלו להתפרנס גם מגידולים חקלאיים, כמו הפלאחים, ולא רק ממקנה. צעד זה היה גם ציון דרך פוליטי לשיתוף פעולה בין הבדווים לפלאחים, למשל יציאה לפעילות נגד היהודים והבריטים בארץ, בעיקר בימי המרד הערבי של 1936-1939. בו בזמן, לרוב, הם המשיכו לשמור על קשר חברתי-תרבותי עם מטות השבטים שלהם.¹³¹

תהליך בכיוון הפוך: התיישבות של פלאחים ביישובי בדווים

התיישבות הבדווים בכפרי הפלאחים בגליל הייתה חלק ממערכת יחסים מורכבת בין הבדווים לפלאחים, אך הייתה גם תנועה בכיוון ההפוך. היו גם פלאחים שאימצו אורח חיים בדוי, כלומר אוכלוסייה כפרית-פלאחית עברה אל יישובי בדווים קיימים. שינוי זה התאפיין בעיקר במרכיב הכלכלי ופחות במרכיב התרבותי. פלאחים אלו החלו לעסוק בגידולי בעלי חיים (בהמות משא, צאן ובקר) לצד עבודתם המסורתית. אך הם נבדלו

126 שם, תיק 7.

127 שם, תיק 9.

128 תמר גוז'נסקי, *בין נישול לניצול: שכירים ערבים – מצבם ומאבקהם*, פרדס, חיפה 2014, עמ' 18-19.

129 'דו"ח פעולות הממשל הצבאי בנצרת', א"מ, חצ-2564/11, עמ' 4.

130 טוביה אשכנזי, 'התמורות הכלכליות והחברתיות בחיי הבדווים בארץ-ישראל', בתוך: יעקב כהן (עורך), *התקופה*, ספר עשרים ותשעה, תל אביב 1935, עמ' 193-203.

131 Ginat, 'Sedentarization of Negev Bedouin', p. 22

מהבדווים במרכיבים התרבותיים, כגון הלשון, האירות, גידול סוסים ללחימה ולתחרויות, נטיית האוהלים סמוך לבתים ועוד.

הנה דוגמאות למשפחות (חמולות) פלאחיות שבתקופת המנדט הבריטי אימצו אורח חיים בדווי:¹³²

חמולת ע'וראני: התיישבה ביישוב הבדווי חג'אג'רה. מוצאה של החמולה הוא בדווי מבקעת הירדן (אל-ע'ור).¹³³ לאחר שעברה המשפחה לכפר הפלאחים צפוריה היא נהייתה פלאחית. משם עברה להתגורר באדמות הגובלות בכפר הבדווי חג'אג'רה. גבולות השטח של צפוריה השתרעו מכפר צפוריה (במזרח) עד המושבה הגרמנית בית לחם הגלילית, הסמוכה לכפר חג'אג'רה (במערב). הסיבה להתיישבות זו הייתה עבודתו של אבי המשפחה סלימאן אל-צאלח במושבה הגרמנית. אלו נאלצו להתגורר במגורים מאולתרים בח'רבה של המושבה. לימים התיישבה המשפחה באדמותיה הקרובות לכפר חג'אג'רה.

חמולת סלימאני: ייסדה את הכפר מנשית זבדה בשנת 1910 (בשלהי שלטון האימפריה העות'מאנית).¹³⁴ מוצאה של החמולה מהכפר עילוט (שם חמולת האם: אל-באבא). סיבת המעבר הייתה כלכלית בעיקרה – הם עסקו בחקלאות באדמותיהם של בני החמולה בשטחים הרחוקים מכפר המוצא שלהם. הראשון שהגיע, בסביבות שנת 1910, היה האב מוחמד חסן דרוויש עם בניו חסן, צברי, חסין וצאלח.¹³⁵ תחילה הם בנו בתי פחונים סמוך לשדותיהם. היה קשר אמיץ עם משפחת סעאידה הבדווית, שהגיעה ב-1943 מאזור ג'ירה (ברמות מנשה). בעקבות מכירת הקרקעות לסוכנות היהודית נאלצו בני השבט (סעאידה) לעבור למקומות אחרים (כמה עברו למנשית זבדה, ואחרים – לאזור הכפר הבדווי אָם אל-ע'נַם, סמוך לכפר שבלי). הראשונים שהגיעו למנשית זבדה היו עיסא אל-רשאש, חסין קאסם, פהד קאסם, סעד קאסם, עלי בלאל, אסעד אל-באיר ואל-חבוב.¹³⁶

חמולת עבד אל-חלים: מוצאה המשפחה מהכפר עילוט, והיא הגיעה לכפר מנשית זבדה בשנת 1945.¹³⁷ סיבת המעבר הייתה סכסוך משפחתי עם חמולת האם המורחבת – אבו ראס. החמולה, שנמלטה מעילוט מצאה מקלט¹³⁸ בעזרת מפקד משטרת נהלל אז יצחק שוילי. סמוך להקמת המדינה נוספו לכפר משפחות פלאחיות, כמו חמולת אל-באבא, שגם מוצאה מהכפר עילוט. גם חמולה זו, כמו משפחת הבת סלימאני, עברה מסיבות כלכליות

132 כמה מן הנתונים מבוססים על היכרות המחבר עם המשפחות ועל היכרותו את ההיסטוריה שבעל פה של השיח ההיסטורי על מקורן של משפחות אלה.

133 עראף, *בדו מרג' אבן עאמר*, עמ' 271; אלדבאע', *פְּלֶאדְנָא פּלֶסְטִין*, כרך 6, חלק שני, עמ' 492.

134 מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 90.

135 שם.

136 ריאיון שערכתי עם עאטף סעאידה, 16.8.2015, מנשית זבדה.

137 ראו גם: יוסף בן דוד ואמנון ברקאי, *הבדווים בצפון הארץ בראי התמורות*, אריאל, ירושלים 2012, עמ' 127.

138 אמנון ברקאי, 'מוניציפליזציה – ראינות', *ארכיון המועצה המקומית עמק יזרעאל*, מכל 578, תיק 5 (ריאיון שערך אמנון ברקאי עם עבד עבד אלחלים, 20.1.1998).

ונוספו משפחות בדוויות ממשפחת סעאידה. בשנות החמישים של המאה ה-20 אושרה לתושבי הכפר בניית בתים מבטון.¹³⁹ רוב תושבי הכפר הם ממוצא בדווי. המשותף לבני החמולות הללו הוא מקור פרנסתם, שהיה בעיקר מגידולים חקלאיים. מיעוטם גידל מקנה וקיים אורח חיים מעין בדווי לצדם של הבדווים. אלה נודעו בסביבה כבדווים למחצה.¹⁴⁰

ערב מלחמת 1948 היה המספר המשוער של כלל האוכלוסייה הבדווית בגליל 26,352 נפש - כעשירית מכלל האוכלוסייה הערבית בגליל.¹⁴¹ מהם, כ-12,120 בדווים שהתגוררו ביישובי בדווים קבועים; כ-2,530 בדווים נוודים; ו-11,702 בדווים שהתיישבו בערים ובכפרי פלאחים.¹⁴² אלה שהתיישבו בערים ובכפרי פלאחים הביאו לעלייה במספר תושבי הערים וכפרי הפלאחים בגליל (בשנת 1922: 58,325 תושבים; ב-1931: 84,855 תושבים; ב-1946: יותר מ-265,000 תושבים).¹⁴³

סיכום

במאמר זה עסקתי בתהליך השתלבות הבדווים בערים ובכפרי הפלאחים בגליל בתקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל (1918-1948) בהיבטיו ההיסטוריים, הכלכליים והחברתיים. בתקופה זו השפיעו גורמים רבים, הן שלטוניים והן מקומיים, במידה ניכרת על התיישבות ועל השתלבות הבדווים בערים ובכפרי הפלאחים בגליל.

המדיניות הריכוזית שנקט הממשל הבריטי בארץ ישראל התבטאה בחקיקת תקנות חדשות; זו כוונה לבדווים עצמם כדי להשליט סדר וביטחון רבים יותר ולאפשר גביית מסים יעילה יותר עבור ממשלת המנדט. מדיניות נוקשה זו נאכפה בקפדנות ונתנה את אותותיה בהעצמת תהליך ההתיישבות הבדווית, הן במקומות קבע לבדווים עצמם, שלימים יוכרו בשם היישובים הבדווים, והן בתוך הערים וכפרי הפלאחים הסמוכים להם.

בתקופה זו החלה להתגבר גם רכישת קרקעות בידי אישים וארגונים ציוניים מידי סוחרי קרקעות גדולים - הדבר הביא לדחיקת הבדווים מאדמות המרעה והחקלאות אל יישובי קבע שקודם לכן התגוררו בסמיכות אליהם. קרבתם הגאוגרפית של הבדווים לערים ולכפרי הפלאחים יצרה בסיס ליחסי גומלין כלכליים יום-יומיים מסיבות פנימיות של הבדווים עצמם ובשל גורמי המשיכה של העיר או הכפר אשר סיפקו שירותים שונים

139 שם.

140 בן דוד וברקאי, *הבדווים בצפון הארץ*, עמ' 126.

141 מזאריב, 'תהליך התיישבות והשתלבות הבדווים', עמ' 151.

142 שם, עמ' 112.

143 Government of Palestine, *A Survey of Palestine: Prepared in December 1945 and January 1946 for the information of the Anglo-American Committee of Inquiry*, Government of Palestine Press, Jerusalem 1947, p. 152; Mills, *Census of Palestine*, p. 56

לכלל התושבים. גם התפתחות התיעוש שקידם השלטון המנדטורי בארץ ישראל עודד את מעברם של כמה מהבדווים לעבודה שכירה אצל הבריטים.

התשתית העיקרית לתהליכים שתוארו לעיל הייתה יחסי הגומלין ההדדיים שהתקיימו בין שתי הקבוצות – הבדווית והפלאחית – אשר הניעו התיישבות מואצת זו. יתרה מזו, בזכות יחסים גמישים ונזילים אלו היו גם מקרים שפלאחים נהיו בדווים. הייתה זו מערכת מורכבת וצוותאית, שהתאפיינה ביישומיות ובשותפויות כלכליות וחברתיות אשר קירבו את שתי החברות הללו זו לזו בשני אופנים מנוגדים: בדווים עברו להתגורר בכפרי פלאחים, ופלאחים עברו להתגורר בכפרים בדווים.

התיישבות של הבדווים בערים ובכפרי פלאחים בגליל היא המשך תהליך שהחל בשלהי השלטון העות'מאני בארץ ישראל והתגבר בימי השלטון הבריטי, ואף לאחר הקמת מדינת ישראל ב-1948.

* * *

רשימת המשפחות הבדוויות שהתיישבו בערים ובכפרי פלאחים
בתקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל, 1918-1948

שם משפחה	שם מטה השבט	מוצא	נחלת השבט	מקום התיישבות	שנת התיישבות	סיבת ההתיישבות
אבו שהאב	סואעד	חצי האי ערב	מצפון לצפת	שפרעם	1944	שלטונית; מקומית ¹⁴⁴
אל-בשאתוה		ירדן	בקעת בית שאן	תל אל-שופ, מסיל אלג'זל, ג'בול, יובלה ומרצרץ	בשנות הארבעים	כלכליות; שלטונית; תקנות והסכמים
אל-והיב	אל-והיב	סוריה	ממערב לטבריה	טבריה, מנארה, נאצר אל-דין, מאלחה, סמח', ע'ויר אבו שושה	1947	גירוש או מכירת קרקעות
אל-סמניה	אל-סמניה	סוריה	טבעון, עמק בצת	שפרעם, תרשיחא	1947	פוליטית ¹⁴⁵
אל-סמיריה	אל-סמיריה	סוריה		מצפון מערב לטבריה	1947	גירוש או מכירת קרקעות

144 'סקירה לכפרים הערביים בגליל', הארכיון לתולדות ההגנה, תיק 105, חטיבה 226; ריאיון שערכתי עם חסין אבו שהאב סואעד, 10.7.2014, שפרעם.

145 ראו גם: אופנהיים, אלבדו, כרך 2, עמ' 39.

התיישבות הבדווים בכפרים ערביים בגליל, 1918-1948

אל-ע'זאוויה	ירדן	בקעת בית שאן	אם עג'רה, אל-אשרפיה, קומיה, ג'בול, יובלה ומרצרץ	בשנות הארבעים	כלכליות; שלטונית; תקנות והסכמים
אל-צקר	ירדן	בקעת בית שאן	אם עג'רה, אל-חמרא, אל-חניזיר, אל-סאח'נה, ג'בול, יובלה ומרצרץ	בשנות הארבעים	כלכליות; שלטונית; תקנות והסכמים
דלאיפה	ירדן	דלאיפה	סמח', עבדיה	1936-1939	גירוש או מכירת קרקעות
ח'זאלד	ירדן	בנו ח'אלד	סרג'ונה ולוביא	1944	גירוש או מכירת קרקעות
ט'ואפרה	ט'ואפרה סוריה	אל-בטיחה	טבריה, נאצר אל-דין	1946	גירוש או מכירת קרקעות
מואסי	מואסי	עיראק	ח'רבת סבאנא (ממזר לעילבון)	1947	כלכלית ¹⁴⁶
מריסאת	סוריה	'אזור החול', בין עכו לחיפה	אעבלין	1925	כלכלית ¹⁴⁷
משארקה	ירדן	סארונה	עמק יבנאל	1947	שלטונית; מכירת הקרקעות
נג'ידאת	אל-צביח ¹⁴⁸	חצי האי ערב	בין הר תבור ובין עמק נטופה	1928	פוליטית; תקנות; כלכלית; עיבוד חקלאי; חברתית; נישואים ¹⁴⁹

146 ריאיון שערכתי עם ח'ליל שואהדה, 6.8.2014, עילבון.
 147 ריאיון שערכתי עם ג'האד מריסאת, 28.8.2014, אעבלין; עראף, *בדו מרג' אבן עאמר*, עמ' 324-327.
 148 מחמד אלטיב, *מוסועה אלקבאאיל אלערביה, בחות' מידאניה ותאריח'יה*, כרך 1, דאר אלפכר אלערבי, קאהיר 2005, עמ' 93-106.
 149 ריאיון שערכתי עם סמיר נג'ידאת, 6.8.2014, בועיינה-נג'ידאת; נג'ידאת, *ג'ד'ור אלזיתון*, עמ' 3; עראף, *בדו מרג' אבן עאמר*, עמ' 350-356.

שלוטונית: מכירת קרקעות ¹⁵⁰	1944	מע'אר	ואדי סלאמה	חצי האי ערב	סואעד	סואעד
רכישת קרקעות ¹⁵¹	1930; 1947	עילבון; דיר חנא	ח'רבת סבאנא	סוריה	סויטאת	סויטאת
שלוטונית: ייעור קרקעות		בלד אל-שיח'; עספיא	הר הכרמל	סוריה	סויטאת	סויטאת
רכישת קרקעות ¹⁵⁴	1942	אכסאל; ¹⁵² יפיע ¹⁵³	עמק יזרעאל	חצי האי ערב	ע'זאלין	ע'זאלין
רכישת קרקעות ¹⁵⁵	1930	עילבון	עמק אל- בטוף	עיראק	אל-היב	פואוזה
פוליטית	1930	בלד אל-שיח'; אלמנאואת; מארוס ¹⁵⁷	עמק החולה ¹⁵⁶	סוריה		צוילאת
מקומית- כלכלית (מעין מים) ¹⁵⁸	1942	מע'אר	אלע'ויר	סוריה		רמיח

150 ריאיון שערכתי עם מחמוד רמיח, 27.8.2014, מע'אר.

151 ריאיון שערכתי עם ח'ליל שואהדה, 6.8.2014, עילבון.

152 חסין ח'ליל, **אכסאל בנת אלמרג',** מרכז אחיא' אלתראת' אלערבי, טייבה 1991.

153 עראף, **בדו מרג' אבן עאמר,** עמ' 267.

154 ריאיון שערכתי עם מחמוד ע'זאלין, 16.2.2013, יפיע.

155 ריאיון שערכתי עם נאצר פואז, 27.8.2014, עילבון.

156 אופנהיים, **אלברדו,** כרך 2, עמ' 36.

157 מחמוד כלם, **עשאא'יר קד'א' עבא,** ביסאן ללנשר ואלתוזיע, בירות 2016, עמ' 16; עראף, **בדו מרג' אבן עאמר,** עמ' 245.

158 ריאיון שערכתי עם מחמוד רמיח, 27.8.2014, מע'אר; אופנהיים, **אלברדו,** כרך 2, עמ' 39.